

Ἡ περὶ τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τοῦ μεταθετοῦ τῶν ἐπισκόπων στὸ Βασίλειο τῆς Ἑλλάδος τοποθέτηση τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου

ΔΙΑΚ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΕΪΜΑΡΗ*

Ὁ 19ος αἰώνας, στὸν χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐντὸς τοῦ πλαισίου δράσεως καὶ λειτουργίας τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους, σημαδεύτηκε ἀνεξίτηλα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ δύο ἀντίθετων μεταξύ τους ἐκκλησιαστικο-ιδεολογικῶν παρατάξεων¹, τῶν παραδοσιακῶν ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ, πού ἐξέφραζαν τὴ βιωμένη ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία καὶ παράδοση, ὅπως αὐτὴ ἐμορφώθη κατὰ τὴ βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία καὶ διεσώθη διὰ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο, καὶ τῶν προοδευτικῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, πού ἐμφοροῦνταν ἀπὸ τὰ ἀνθρωποκεντρικὰ ιδεώδη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Ἐπικεφαλῆς τῶν ὡς ἄνω ρευμάτων σὲ ἐκκλησιαστικὸ ἐπίπεδο ὑπῆρξαν δύο διακεκριμένοι κληρικοὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καὶ ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ἀμφότεροι προερχόμενοι ἐκ Θεσσαλίας. Ὁ ἀγώνας μεταξύ τούτων γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἰδιοπροσωπίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ τὴ διαρρύθμιση τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἔντονος καὶ ὀξὺς καὶ διεξήχθη ἐκατέρωθεν μὲ μεγάλη τραχύτητα καὶ ὑπερβολές.

* Ὁ π. Θεόδωρος Μεϊμάρης, Τριτεύων τῶν Πατριαρχικῶν Διακόνων, εἶναι Διδάκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Βλ. Ἀπὸ μεθοδολογικῆς ἀπόψεως θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ αὐστηρῶς ἀντιθετικὴ θεώρηση τῶν λογίων πού ἐκπροσωποῦσαν τὶς δύο κύριες τάσεις τῆς ἐποχῆς ἀποβαίνει ἀποπροσανατολιστικὴ, καθότι παραβλέπει τὸν ζῆλο πού ὅλοι ἀνεξαιρέτως ἐπέδειξαν γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση καὶ τὴν ἀναγέννηση τοῦ Γένους, ἀνάλογα βεβαίως μὲ τὴν ὀπτικὴ θέαση τῶν πραγμάτων πού υἰοθετοῦσαν. Ἔτσι ὁ διαχωρισμὸς τους σὲ παραδοσιακοὺς (συντηρητικοὺς) καὶ προοδευτικοὺς (νεωτεριστές – ριζοσπάστες) τυγχάνει «ἐπισηφελῆς καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὀρθὴ ἱστορικὴ ἀξιολόγηση τῆς δράσης τους». ΒΑΛΛΗ Δ., *Πτυχές ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κίνηση στὸν ὑπόδουλο καὶ τὸν παροικιακὸ Ἑλληνισμὸ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 18ου-19ου αἰώνα*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 18.

Στίς παρυφές τῆς ὡς ἄνω διαμάχης καὶ τῶν προμνημονευθέντων σχημάτων τὸν ἰδικόν τους, δευτερευούσης σημασίας, ρόλο διεδραμάτισαν καὶ ἐκκλησιαστικά ἢ μὴ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα, ὡστόσο, ἔμειναν στὸ περιθώριο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Μία τέτοια περίπτωση ἀποτελεῖ καὶ ὁ κρητικῆς καταγωγῆς ἱεροδιάκονος Νίκανδρος Ζαννοῦβιος. Οὗτος, ἐκ Δυτικῆς Κρήτης ὀρθόμομος, ὑπῆρξε κληρικὸς μὲ εὐρύτατη μόρφωση. Διαπρῦσιος κήρυκας τῶν ἰδεολογικοπολιτικῶν ἰδεωδῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, ὑπηρετήσε κατά τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δράσεώς του (1828-1888) στὸ ἐθνικὸ κέντρο, τὴν Ἀθήνα, ὡς καθηγητῆς σὲ σχολεῖα κυρίως τῆς μέσης ἐκπαίδευσης. Ἀνέπτυξε πλούσια συγγραφικὴ δράση, ἀρθρογραφώντας, μεταξὺ ἄλλων, στίς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς διὰ τὰ μείζονα πολιτικά, ἐκπαιδευτικά, ἐκκλησιαστικά καὶ ἐθνικὰ δρώμενα πού ἀπασχόλησαν τὸ Βασίλειο τῆς Ἑλλάδος².

Μὲ μία σειρὰ τοποθετήσεών του στὸν ἡμερήσιο τύπο τῶν Ἀθηνῶν ὁ τελῶν ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ συνδρόμου τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ³ Ζαννοῦβιος θὰ δηλώσει τὴν ἀποστροφή του πρὸς τὸ μοναχικὸ ἰδεῶδες⁴, τὸ ὁποῖον, σημειωτέον, ἀπετέλεσε τὸν «πρῶτο στόχο»⁵ τῆς βαυαρικῆς Ἀντιβασιλείας στὴν προσπάθεια νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ ἐκδυτικισμὸς τοῦ νεοσύστατου ἐλληνικοῦ κράτους⁶. Ἦδη ἀπὸ τὴν

2. Περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ἐν γένει ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἰδεολογικῆς ταυτότητος τοῦ Νικάνδρου Ζαννοῦβιου βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος (Τὰ καθ' ἑαυτὸν Νικάνδρου Ζαννοῦβιου καὶ ἡ ἐποχὴ του, 1828-1888)*, ἐκδ. Ἀ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2012.

3. Σύμφωνα μὲ τὸν π. Γεώργιο Μεταλληνό, ὁ ἀντιμοναχικὸς καὶ ἀντικληρικὸς οἶστρος τῶν διενεργησάντων τὴν ἀπογύμνωση τῶν ἐν Ἑλλάδι Μονῶν κρατικῶν ὀργάνων τῆς βαυαρικῆς ἀποστολῆς ὀφειλόταν στὸ σύνδρομο τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ τούτου πού θὰ ὀδηγοῦσε στὴ δυτικοποίηση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ὁ ἰσχυρὸς σύνδεσμος τοῦ Ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ μὲ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος ἀποτελοῦσε ἀνασταλτικὸ παράγοντα πού ἔπρεπε νὰ ὑπονομευθεῖ μέσα ἀπὸ τὴ σταδιακὴ μεταρρύθμιση καὶ ἀλλοίωση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας κατὰ τὰ προτεσταντικά-καλβινικά πρότυπα. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., *Ἑλληνισμὸς μετέωρος, ἡ Ρωμαϊκὴ ἰδέα καὶ τὸ ὄραμα τῆς Εὐρώπης*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1992, σ. 87-92.

4. Γιὰ μία σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ μοναχισμοῦ σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΔΗ Γ., *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 101-110; ΙΩΑΝΝΙΔΗ Φ., *Πτυχῆς τῆς Ὀρθόδοξης Δυτικῆς Ἐμπειρίας (Θεολογία-Γραμματεία-Πνευματικότητα)*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 181-213.

5. FRAZEE C., *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Ἑλληνικὴ Ἀνεξαρτησία, 1821-1852* (μφρ. Ἰ. Ροηλίδης), ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1987, σ. 155.

6. Ἀκρῶς κατατοπιστικὸ ἐπὶ τοῦ θέματος τυγχάνει σχετικὸ ἄρθρο τοῦ π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ. Στὸ πλαίσιο τῆς νέας κοσμοθεωρίας καὶ τοῦ νέου ἀνθρωπολογικοῦ προτύπου τοῦ δια-

ἀρχή τῆς ἱερατικῆς του σταδιοδρομίας ὁ Νικάνδρος Ζαννούβιος θὰ ἐκφράσει τὴν ἐπιφυλακτικὴ στάση του ἔναντι πρακτικῶν ποὺ συναντιοῦνταν σὲ μοναστικά περιβάλλοντα, ὅπως ἡ μετονομασία τῶν νέων μοναχῶν κατὰ τὴ μοναχικὴ κουρά⁷.

Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα δημοσιεύματά του στὸν ἀθηναϊκὸ τύπο, καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐφημερίδα «*Ἀθηνᾶ*» τὸν Ἰούλιο τοῦ 1857, ὁ νεαρὸς τότε διάκονος θὰ ἀσκήσει γιὰ πρώτη φορά, μὲ τόσο ἔντονο καὶ σαφὴ τρόπο, κριτικὴ ἔναντιὸν τῶν μοναχῶν, χρησιμοποιώντας βαρύτατες ἐκφράσεις: «Οὐ μόνον περὶ τῶν πτωχῶν πολὺ δὲ ὀλιγώτερον περὶ τῆς Παιδείας, οἱ ἐχθροὶ τῆς ἀνθρωπότητος φροντίζουν ἢ περὶ ἑαυτῶν καὶ δι' ἑαυτοὺς μόνον ζῶντες οἱ κηφῆνες ἐκ τῶν ἰδρώτων τοῦ πτωχοῦ λαοῦ»⁸. Ἔχοντας, προφανῶς, στὸ πίσω μέρος τοῦ μυαλοῦ

φωτισμοῦ, ὅπου ὁ Οὐμανισμὸς ἀποβαίνει ἡ νέα θρησκεία γιὰ τὸν ἄνθρωπο τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἐξοβελίζεται κάθε ἔννοια θεονομίας καὶ θεοκεντρικότητας, ἡ προσπάθεια τοῦ νεοσυστατοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν ἐξευρωπαϊσμό του μὲ σκοπὸ τὴν πρόοδο καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμό του διήρχετο μέσα ἀπὸ τὴ δυτικοποίηση τῆς Ἐκκλησίας. Πέραν ἀπὸ τὸ ἑλλαδικὸ Αὐτοκέφαλο ποὺ συνιστᾷ τὴν κορυφὴν τῆς ἐπιβαλλόμενης ἔξωθεν δυτικότητος ἀναδιάρθρωσης συνολικῆς τῆς ἐνδοελλαδικῆς πραγματικότητας, τὸ πνεῦμα τῆς ἐνδοκοσμικότητας θὰ εἰσέλθει καὶ στὸ ἴδιο τὸ μοναστικὸ περιβάλλον, μὲ τὴν ἀναζήτηση τῆς μοναχικῆς καταξίωσης μέσα ἀπὸ μία ἐνεργότερη συμμετοχὴ στὰ πράγματα τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κόσμου. Τὸ φαινόμενο τοῦτο θὰ ἐκφραστῆ μέσα ἀπὸ «δύο διεκδικήσεις: α) διορισμοῦ τῶν μοναχῶν σὲ θέσεις ἐφημερίων ἐνοριακῶν ναῶν (ἐνδοκοσμικὸς κομφορμισμὸς) καὶ β) ἐπίδοσης στὸ ἐπάγγελμα τοῦ καθηγητῆ θρησκευτικῶν, αὐτονομημένου ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση καὶ ἐνταγμένου στὶς στοχοθεσίαις τοῦ πολιτειακοῦ ὄργανοῦ (ζήτησις ἐνδοκοσμικῆς καταξίωσης)». Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο τὸ ὅτι ὁ μοναχισμὸς, ὅπως τονίζεται σχετικῶς, στὰ ὅρια τῆς ἐθναρχίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα εὐρίσκεται σὲ «κρίση» καὶ «κατάπτωση», καθὼς, ποσοτικά, παρουσιάζει συρρίκνωση σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, ὅπερ ἀποδίδεται στὶς νέες κοινωνικὲς συνθήκες ποὺ δημιουργήθηκαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν εἰσβολὴ τοῦ «ἀντιμοναχικοῦ» εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., «Ὁ Ἑλλαδικὸς Μοναχισμὸς τὸν 19ο αἰῶνα», <<http://orthodoxipisti-3.blogspot.com/2010/01/19.html>>, πρόσβαση 11 Ὀκτωβρίου, 2007.

7. Βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 28.

8. Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς (κατάλογος κωδίκων), *Τὰ καθ' ἑαυτὸν Νικάνδρου Ζαννουβίου τοῦ ἐκ Κυδωνίας Κρήτης*, Ἀθήνησι 1861, σ. 44. Τὸ ὑπὸ θεώρησιν ἄρθρο δὲν κατέστη δυνατόν νὰ εὐρεθῆ στὴν ἡμερομηνία (29ῆ Ἰουλίου 1857) ποὺ δηλώνεται στὸν Κώδικα Αὐτοβιογραφίας τοῦ κρητικοῦ κληρικοῦ, καθὼς τὰ φύλλα τῆς ἐφημερίδας «*Ἀθηνᾶ*» μεταξὺ τῆς 24ῆς (Τετάρτη) καὶ τῆς 31ῆς (Τετάρτη) Ἰουλίου δὲν ἔχουν φωτογραφηθεῖ. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι ὁ προμηθευθεὶς Κώδικας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ 94 χειρόγραφα φύλλα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου καὶ ἐπιγράφεται «Τὰ καθ' ἑαυτὸν Νικάνδρου Ζαννουβίου τοῦ ἐκ Κυδωνίας Κρήτης», στὴν πρώτη του σελίδα παρέχει πληροφορίες γιὰ τὸν τόπο συγ-

του τις έμπειρίες (προσωπικές πικρίες και θλίψεις) από τις δυσκολίες που συνάντησε στη Μονή της μετανοίας του αναφορικώς με τὸ ζήτημα της μετεκπαίδευσής του⁹, ὁ κρητικὸς κληρικὸς θὰ προτείνει στὴν Πολιτεία, ὡς κίνηση ποὺ θὰ συμβάλει στὴν ἐξύψωση τοῦ ἱερατικοῦ λειτουργήματος καὶ στὴν ἐξάλειψη νοσηρῶν φαινομένων στὸς μοναστικούς κύκλους, τὴ μετατροπὴ τῶν μονῶν σὲ ἱερατικὲς σχολές ποὺ θὰ συντηροῦνται ἀπὸ τὴ μοναστηριακὴ περιουσία ἐκάστης ἐξ αὐτῶν.

Θὰ πεῖ χαρακτηριστικὰ ὁ Νικάνδρος: «Τὰ δὲ Κηφηνεῖα ταῦτα εἰς Σχολὰς Ἱερατικὰς νὰ μεταποιήσῃ, κτήματα πολλὰ ἕκαστον τούτων πρὸς διατήρησιν ἔχον. Διότι τῇ Παιδεῖα καὶ μόνη τῇ Παιδεῖα ὁ μὲν κλῆρος τὸ ἀπολεσθὲν σέβας ἀναλήφεται, ἡ δὲ ἀλήθεια τὰ Σιμωνιακὰ ταῦτα τῶν ἀμαθῶν ἐφευρήματα μακρὰν αὐτῆς ἀποσοβήσει»¹⁰. Οἱ ἐν λόγῳ τοποθετήσεις τοῦ Ζαννουβίου θὰ πρέπει νὰ συνδεθοῦν μετὰ τὴν ἐκτίμησή του περὶ κακοδιαχειρίσεως τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους. Ἡ ἄποψή του αὐτὴ διασώζεται σὲ ὑποσημείωση ἄρθρου του στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» (6η Ἀπριλίου 1863): «Αἱ Μοναὶ σήμερον εἰσὶ τιμᾶριον τοῖς ἐπισκόποις καὶ τοῖς προκρίτοις· οὗτοι διανεμᾶμενοι κατασπαταλῶσι τὰς μεγάλας τούτων περιουσίας»¹¹.

Οἱ ὡς ἄνω ἀπόψεις τοῦ Ζαννουβίου ἐμφανίζονται κοινὰ σημεῖα ἐπαφῆς μετὰ τις ἀντίστοιχες τοποθετήσεις τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδη¹². Οἱ δύο κληρικοὶ ταυτίζονται, ἐν πολλοῖς, ὡς πρὸς τις ἐκτιμήσεις τοῦ Νικάνδρου ὅσον ἀφορᾷ α) στὴ διάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε μεταξὺ μοναχικῶν ἀρετῶν-ιδεωδῶν καὶ καθημερινῆς πρακτικῆς τῶν μοναχῶν καὶ β) στὴν ἀλυσίτητὴ καὶ ἐπιβλαβὴ χρῆση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Φαρμακίδης διατυπώνει τις παρα-

γραφῆς του (Ἀθήνα), φέρει δὲ ὡς χρονολογία τὸ 1861. Ἡ χρονολογία αὐτὴ, ὡστόσο, φαίνεται παράδοξη καὶ δυσερμηνευτή, δεδομένου ὅτι τὸ μέχρι σήμερα ἀνέκδοτο περιεχόμενο τοῦ Κώδικα ἀναφέρεται σὲ πληροφορίες καὶ κείμενα ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τὸ 1828 μέχρι καὶ τὸ 1887. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Κώδικα, (δηλαδὴ οἱ πρῶτες 31 σελίδες) ἀποτελεῖ, κατ' οὐσίαν, τὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Ζαννουβίου, καθὼς διασώζει ἀναλυτικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ, τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση του. Τὸ δεῦτερο μέρος περιέχει τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Ζαννουβίου στὸν ἀθηναϊκὸ τύπο τῆς ἐποχῆς γιὰ ποικίλα πολιτικά, ἐκκλησιαστικά, κοινωνικά, ἐθνικά καὶ λοιπὰ ζητήματα τῆς ὡς ἄνω περιόδου.

9. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 29.

10. ΖΑΝΝΟΥΒΙΟΥ Ν., *Τὰ καθ' ἑαυτόν...*, ὅ.π.

11. Ὁ.π., σ. 83.

12. Περὶ τοῦ βαθμοῦ συγγενείας εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν σκέψιν μεταξὺ Θεοκλήτου Φαρμακίδου καὶ Νικάνδρου Ζαννουβίου βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 318-340.

τηρήσεις του μέσα από ένα άκραιοφνῶς ἔθνικοῦ περιεχομένου προῖσμα. Ἡ πλέον σημαντικὴ πτυχὴ σύγκλισης μεταξύ τῶν δύο ἀφοροῦσε στὴν ἀπόδοση τῆς ἀρμοδιότητος γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν διοικητικῶν, διαχειριστικῶν καὶ οικονομικῶν θεμάτων τῶν ἱ. Μονῶν στὴν Πολιτεία. Θὰ πρέπει, βεβαίως, νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ ἐμπνευστὴς τοῦ ἑλλαδικοῦ Αὐτοκεφάλου, ἐπικαλούμενος τὴν πρακτικὴ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς τοῦ Μεγάλου Πέτρου, προέβαινε σὲ διάκριση μεταξύ ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς διοικήσεως ἐν προκειμένῳ, ἀποδίδοντας τὴ μὲν πρώτη στὴν ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ἐνῶ τὴ δεύτερη στὴν Πολιτεία.

Πλέον συγκεκριμένως, ὁ Φαρμακίδης φρονοῦσε ὅτι «ἡ ἐσωτερικὴ (διοικήσεις) ἰδιάζει ἐξαιρέτως τῇ ἐκκλησίᾳ, εἶναι ἔργον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Ἡ δὲ ἐξωτερικὴ, ἥτοι ἡ διοικήσεις, ἡ οἰκονομία καὶ διαχειρίσεις τῆς μοναστηριακῆς παρουσίας, εἶναι ἔργον τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς»¹³. Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν προτεραιότητα ποὺ ἀπέδιδε στοὺς πολιτειακοὺς νόμους ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, ὁ Φαρμακίδης ἐτόνιζε, ὄλως ἰδιαιτέρως, τὴν ἀνάγκη νὰ ληφθεῖ πρόνοια περὶ τῶν μοναστηριακῶν ζητημάτων ὑπὸ τῆς Πολιτείας, διὰ τῆς ἐκδόσεως εἰδικοῦ νόμου, ἀρνούμενος τὴν ἐμπλοκὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐν προκειμένῳ μέσω τῆς ἐξαπολύσεως σχετικῶν κονονισμῶν. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ Θεσσαλὸς κληρικὸς φρονοῦσε ὅτι ἡ μοναστηριακὴ παρουσία «δὲν χρησιμεύει πρὸς τί κοινὸν καλὸν καὶ ὠφέλιμον πρὸς πᾶν ἄλλο χρησιμεύει, ὅχι ὅμως ποτὲ καὶ πρὸς ἔθνικὸν καλόν»¹⁴.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, στὸ πλαίσιο τῆς κριτικῆς ποὺ ἤσκησε στὰ προβλεπόμενα σχετικῶς ὑπὸ τῆς 7μελοῦς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1833 ποὺ συνεστήθη μὲ σκοπὸ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Ἀντιβασιλείας, θὰ κάνει λόγο γιὰ βίαιο σφετερισμὸ τῆς μοναστηριακῆς ἐξουσίας, ἐνῶ θὰ συσχετίσει τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀντιβασιλείας ἐν προκειμένῳ μὲ ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας «Ἀθηνᾶ» ποὺ ἀπέδιδε στὸν Φαρμακίδη, ὅπου ἀναπτύσσονται ἀντιμοναχικὲς ἀπόψεις. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ διευπλώθη, σύμφωνα μὲ τὸν Οἰκονόμο, ἡ ἄποψη ὅτι κατὰ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία δὲν ἀπαιτοῦνται μοναχοί, καθὼς ὁ μοναχισμὸς δὲν εἶναι δημιούργημα τῶν Ἀποστόλων, οὔτε κατὰ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς αἰῶνες ἦταν γνωστὸς στοὺς χριστιανούς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης¹⁵.

13. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ Θ., *Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ Ἀληθείας*, Ἀθήνα 1852, σ. 563.

14. Ὁ.π., σ. 565.

15. ΟἰΚΟΝΟΜΟΥ Κ., *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, τ. Γ'*, ἐκδ. Φ. Καραμπίνου, Ἀθήνα 1866, σ. 86, 288-289.

Ἀντίθετη, πρὸς ἐκείνη τοῦ Φαρμακίδη καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του, γνώμη ἐπὶ τοῦ θέματος διετύπωσε ὁ καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μὲ εἰδίκευση στὸν Πολιτικὸ Κώδικα τῆς Γαλλίας, Γεώργιος Μαυροκορδάτος. Στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναιρέσει τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ Φαρμακίδη, ἐπεσήμανε ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς διαχειρίσεως καὶ διοικήσεως τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀνῆκε στὴν Ἐκκλησία καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ στὴν Πολιτεία. Ὑπονοώντας τὶς πολιτικὲς ἐνέργειες καὶ τὶς ἐπακόλουθες νομοθετικὲς πρωτοβουλίες τῆς βαναρικής μοναρχίας ἐπὶ τοῦ θέματος, θὰ ἐπιχειρήσει νὰ περιγράψει τὰ ὄρια παρεμβάσεως τῆς Πολιτείας, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Ὁὐ τῇ πολιτεία ἀποκεῖται τὸ διαλύειν μοναστήρια, τὸ ἀπαλλοτριοῦν μοναστηριακὴν περιουσίαν κινήτην ἢ ἀκίνητον, τὸ τὰς μοναζούσας προσκαλεῖν, καὶ παρακινεῖν ὅπως τὸν μοναστικὸν βίον ἀποθέμειν τὰ ἐγκόσμια ἀσπάσωνται, γάμου κοινωνίαν ἐλόμεναι, τὸ λαϊκοὺς ιδιοκτῆτας Ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων καθιστᾶν, τὸ ἐπιτρέπειν ταῖς μὲν Ἐκκλησίαις ἐπιτροπεύειν τοὺς ποιουμένους τὸν οἶκον τοῦ Κυρίου οἶκον ἐμπορίου, τὰ δὲ μοναστήρια μὴ εἶναι κοινόβια, ἀλλ' ἰδιόρρυθμα, καὶ τοὺς μοναχοὺς ἰδίαν κεκτήσθαι περιουσίαν»¹⁶. Γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του ὅτι ὁ ἐπίσκοπος ἐκάστης περιοχῆς τυγχάνει ὁ ἀποκλειστικῶς ὑπεύθυνος ἐπὶ τοῦ θέματος, ὁ Μαυροκορδάτος θὰ ἐπικαλεσθεῖ, μάλιστα, τὸ περιοχόμενον πλειάδος σχετικῶν, ἀποστολικῶν καὶ συνοδικῶν, ἱερῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ πλέον συστηματικὴ καὶ ἐκτενὴς ἔκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου ἐπὶ τοῦ θέματος θὰ πραγματοποιηθεῖ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1863, μέσα ἀπὸ τὴ δημοσίευση στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» ἐτέρου ἄρθρου του μὲ τίτλο «Τὸ πολίτευμα τῆς Καθόλου Ἐκκλησίας»¹⁷. Πρωτίστως, ἡ ἀντίθεση τοῦ κρητικῶν κληρικῶν πρὸς τὸν μοναχισμό σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ θεώρηση τοῦ τελευταίου ὡς μίας ἀπὸ τὶς δύο οὐσιώδεις αἰτίες πού, μαζί μὲ τὸν ρωμαϊσμό¹⁸, συνέ-

16. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ Γ., *Περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (φυλλάδιον τρίτον)*, ἐκδ. Α. Δ. Βιλάρα καὶ Β. Διοῦμη, Ἀθήνα 1852, σ. 153-154. Τὴν ἴδια ἄποψη ἀσπάζονταν καὶ ὁ Χρῆστος Ἀνδροῦτσος, *ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ ΧΡ., Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου*, ἐκδ. (β') Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 66.

17. Λόγω τῆς ἐκτενέστατης καὶ ἀναλυτικώτατης μορφῆς τοῦ ἐν λόγω δημοσιεύματος πού ἀφορᾶ στὸ σύστημα ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἡ σχετικὴ δημοσίευση ἔλαβε χώρα σὲ τρεῖς συνεχεῖς ἐκδόσεις τῆς ἐφημερίδας, ἀρχῆς γενομένης τὴν 29ῆν Ὀκτωβρίου 1863, ἡ ὁποία συνεχίσθηκε στὸ ἐπόμενο φύλλο τὴν 1ῆν Νοεμβρίου 1863 καὶ ὁλοκληρώθηκε τὴν 4ῆν Νοεμβρίου 1863.

18. Περὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου ἐναντι τοῦ ρωμαϊσμοῦ βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 236-243.

τεινε στην εισαγωγή εντός του έκκλησιαστικού στίβου διαβρωτικῶν περὶ τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας φαινομένων, ὅπως τὰ σχίσματα καὶ ὁ δεσποτισμός¹⁹.

Στὸ ἐν λόγῳ ἄρθρο ὁ Νίκανδρος, στὴν προσπάθειά του νὰ τεκμηριώσει τὶς ἀπόψεις του, προβαίνει σὲ μία ἱστορική ἀναδρομὴ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ μοναχισμοῦ σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, ἀποδίδοντας τὴ γένεσή του σὲ Παχώμιο καὶ Βενέδικτο ἀντιστοίχως. Τοιουτοτρόπως ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναιρέσει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ μοναχικὸ ἰδεῶδες ὑπῆρξε ἀποστολικὸ θέσπισμα ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἐπιπλέον, ὁ κρητικὸς κληρικὸς ἀντιπαραθέτει τὴν ἀρχικὴ ἀποστολὴ τοῦ μοναχισμοῦ, πού, κατ' αὐτόν, συνίστατο στὴν ἀγαθοεργία καὶ τὴν ἀνάδειξη τῶν μονῶν σὲ ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα, μὲ τὴν ἀλλοίωση πού ἐπῆλθε στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς: «Ἄλλ' οἱ μὲν περὶ τὸν Βενέδικτον μοναχοὶ εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς παλαιᾶς φιλολογίας ἐγκύψαντες, καὶ τὰ συγγράμματα αὐτῆς ἀντιγράφοντες μνήμην αἰδίων ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Γραμμάτων ἀνεκτῆσαντο· οἱ δὲ περὶ τὸν Παχώμιον ὄλως ἀντίθετον βαδίσαντες εἰς ὑμνογραφίαν ἐπεδόθησαν καὶ τὰ ἐν μεμβράναις τῶν προγόνων συγγράμματα ξέοντες τὰ ἐξαμβλώματα αὐτῶν ἐνέγραφον· μεγίστης οὕτως ἔθνικῆς ζημίας αἴτιοι γενόμενοι καὶ ἑαυτοῖς μῶμον ἀνεξίτηλον προστρίψαντες»²⁰. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει στὴ σκέψη ὅτι ὁ Νίκανδρος θὰ εὐνοοῦσε τὴ συνέχιση τῆς μοναστικῆς ζωῆς ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω προϋποθέσεις τῆς δυτικῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Τοῦτο ὅμως φαίνεται νὰ μὴν εὐσταθεῖ, δεδομένης τῆς γενικότερης ἰδεολογικῆς ἀντίθεσης τοῦ ἀρθρογράφου πρὸς τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία²¹, ὡς καὶ τῆς ἐν γένει ἀποστροφῆς του πρὸς τὸν μοναχισμό.

19. Ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 29 (Τρίτη) Ὀκτωβρίου 1863, ἀρ. 3189, ἔτος ΛΒ', σ. 3.

20. Ὁ.π. Ἡ ἐν λόγῳ τοποθέτηση τοῦ Ζαννουβίου τυγχάνει ἐπιδηρική καὶ λιαν ὑποκειμενική, δεδομένου ὅτι ὁ μοναχισμὸς στὴ Δύση ἐν γένει καὶ ἰδιαιτέρως ὁ Κανόνας (Regula Benedicti) τοῦ ὁσίου Βενεδίκτου ὑπέστησαν τὴν ἐπίδραση τῶν διδασκαλιῶν καὶ τῶν λογίων τῶν πατέρων τῆς ἐρήμου, ὡς καὶ «τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ σχετικὰ πάντοτε μὲ τὴν πνευματικότητα καὶ τὴν ὀργάνωση» τοῦ δυτικοῦ. Συνεπῶς, ἡ ἄποψη τοῦ κρητικοῦ κληρικοῦ γιὰ δύο τύπους μοναχισμοῦ σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση πλήρως ἀσύμβατους τυγχάνει ἀνεδαφική, καθὼς «σὲ ὁλόκληρη τὴν προβενεδικτινεία περίοδο ἡ ἄνθησις τοῦ μοναστικοῦ φαινομένου, καὶ ἰδιαίτερα τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς, σηματοδοτεῖται στὰ πρῶτα τῆς βήματα ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τῆς Αἰγύπτου, κυρίως στὴν ἔκφραση τοῦ παχωμακοῦ προτύπου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτὲς τῆς Συρίας, τῆς Ἀφρικῆς, μὲ ἔκφραση τὸν Αὐγουστίνου, καὶ τῆς βασιλειανῆς ἀδελφότητος. Ὁ Βενέδικτος ἀκολουθώντας τὸ παχωμακὸ πρότυπο οἰκοδόμησε δώδεκα μοναστήρια καὶ τὰ ἐπᾶνδρωσε μὲ δώδεκα μοναχοὺς τὸ καθένα». ΙΩΑΝΝΙΔΗ Φ., *Πτυχὲς τῆς Ὁρθόδοξης Δυτικῆς Ἐμπειρίας...*, σ. 198-213.

21. Βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 106-108, 236-243, 287-291.

Ἐπιπλέον, ἐπικρίνεται ἢ κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα ἔλευση τοῦ μοναχισμοῦ στὶς πόλεις, γεγονός πού, κατὰ τὸν κρητικὸ ἀρθρογράφο, συνετέλεσε τὰ μέγιστα στὴν καταστροφή τοῦ «ἠθικοῦ σκοποῦ»²² αὐτοῦ καὶ τὴν ἐμπλοκή του στὴ δημιουργία ἐκκλησιαστικῶν σκανδάλων.

Ἐκ τῆς τοποθετήσεως ταύτης, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Νίκανδρος ἀντετίθετο στὴν ἐν γένει παρουσία τῶν ἱερομονάχων ὡς ἐφημερίων στὶς πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Συνεπῶς, διόλου ἀπίθανο ὁ Ζαννούβιος νὰ υἱοθετοῦσε τὸ σκεπτικὸ τῆς ἑμελοῦς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1833, πού ἀνέλαβε νὰ συντάξει σχετικὴ ἔκθεση περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ ἡ ὁποία ὑπεβλήθη στὴ βαυαρικὴ Ἀντιβασιλεία, ἀποτελώντας τὴ βάση γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Βασιλικοῦ Διατάγματος (Β.Δ.) τοῦ ἰδίου ἔτους περὶ τῆς «Ἀνεξαρτησίας» τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Στὴν ἐν λόγω ἔκθεση, πού, κατὰ τὸν π. Γεώργιο Μεταλληνό, ἐντασσόταν στὴν ὑπηρεσία ἐνὸς εὐρύτερου σχεδίου ἐναντίον τοῦ μοναχισμοῦ, ἀναπαράγονται σχεδὸν αὐτοῦσιες οἱ θέσεις τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴ λατρεία καὶ τὸν μοναχισμό. Ὡς ἀπώτερος στόχος τῆς ἀποκρούσεως τῆς παρουσίας τῶν μοναχῶν στὰ ἀστικά κέντρα θεωρεῖται «ἡ ἔξωση ἀπὸ τὴν κοινωνία τοῦ πνεύματος τοῦ Μοναχισμοῦ, δηλαδὴ τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ τῶν πρακτικῶν του, πού διασώζονται καὶ στὶς χειρότερες περιπτώσεις μοναχικοῦ βίου»²³.

Ἡ μετάλλαξη τῆς ἀποστολῆς τοῦ μοναχισμοῦ συνδέεται, στὴ σκέψη τοῦ Νικάνδρου, μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς (μερικῆς ἢ ὀλικῆς) ἀγαμίας στὸν κλῆρο, καὶ δὴ τὸν ἀνώτερο. Ἡ προοπτικὴ τῆς «ἀπάτης»²⁴, ὅπως δηλαδὴ ἐχαρρακτήριζε τὴν ἀγαμία ὁ Ζαννούβιος, παρουσιάζεται ὡς μία μεταγενέστερη καὶ ἀσύμβατη πρὸς τὰ θέσμια τῶν πρώτων αἰῶνων τοῦ χριστιανισμοῦ κατάσταση, ὅπερ παρέσχε τὴν ἀφορμὴ στὸν κρητικὸ κληρικὸ νὰ ἐκφράσει τὴν ἐν γένει προτίμησή του πρὸς τὸν ἕγγαμο βίον. Τυγχάνει, ὡστόσο, ἀξιοσημείωτον ὅτι ὁ Νίκανδρος, στὴν προσωπικὴ του ζωὴ, προτίμησε τὸν ἄγαμο βίον. Ἡ ἐπιλογή του αὐτῆ, συνεξεταζόμενη μὲ τὶς ὡς ἄνω ἀντιλήψεις του περὶ μοναχισμοῦ, συνιστᾷ κραυγαλέα ἀντίφαση, δηλωτικὴ τοῦ διαρκοῦς ὑπαρξιακοῦ διχασμοῦ καὶ τῆς παντοτινῆς ἐσωτερικῆς διαπάλης καὶ ἀκαταστασίας του.

Θὰ πρέπει ἐπιγραμματικῶς νὰ ἀναφερθοῦν καὶ ἕτεροι λόγοι, ὅπως αὐτοὶ ἐκτίθενται στὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρθρο, γιὰ νὰ ὑπάρχει μία ὅσο τὸ δυνατόν πλη-

22. Ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 29 Ὀκτωβρίου 1863, σ. 4.

23. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., *Ἑλληνισμὸς Μετέωρος...*, σ. 94-99.

24. Ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 29 Ὀκτωβρίου 1863, ὁ.π.

ρέστερη θεώρηση περί τῆς ἐν λόγῳ ἀντιμοναχικῆς τοποθετήσεως, ἡ ὁποία ὑπῆρξε κατὰ βᾶσιν ἰδεολογικῆς μορφῆς²⁵. Ὡς τέτοιοι, κατὰ τὸν ἀρθρογράφο, ἀπαριθμοῦνται α) ἡ καταστροφή πού πολλά ἀρχαιοελληνικά καλλιτεχνικά ἔργα ὑπέστησαν σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὸ καλογερικὸ μένος, β) ἡ ὑποδέσμευση τοῦ διπόλου φιλοσοφίας-χριστιανισμοῦ²⁶, διὰ τῆς ἐξοβελίσεως τῆς πρώτης ἀπὸ τὸν μοναστικὸ βίον τῶν σημαντικότερων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τῆς ἐποχῆς, καὶ γ) ἡ μετατροπὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας σὲ φαρισσαϊσμὸ μέσῳ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς βαπτολογίας καὶ τῆς ὑμνολογίας ἐκ τῶν μοναστηρίων στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς «ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὁμιλίας»²⁷.

Μὲ τὶς ὡς ἄνω θέσεις του περὶ τοῦ μοναχισμοῦ, ὁ Νικάνδρος υἱοθετοῦσε μία ἄκρως ἰσοπεδωτικὴ γραμμὴ ἐπὶ τοῦ θέματος, παρασιωπώντας μία καρποφόρα σύνθεση πού σφράγισε, κατ' ἐξοχὴν, τὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ, ἰδίως ἀπὸ τὸν 6ο

25. Τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἀντιμοναχικῆς σκέψης τοῦ Ζαννουβίου μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ὀπαδὸς τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδεωδῶν τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ συνοδοιπόρος τοῦ Θ. Φαρμακίδη Ζαννούβιος ἀντιεῖ ἐπιχειρήματα περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐκ τῶν μοναστικῶν κύκλων ἀπὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ σφοδροῦ πολέμου τῆς Φαναριώτικης παράδοσης Κωνσταντίνου Ἀσωπίου (1785-1872), τὸ ὁποῖο δὲν κατονομάζει.

26. Περὶ τῆς σχέσεως φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ στὴν σκέψη τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 227-236.

27. «Οὕτως οἱ μὲν ψευδώνυμοι μοναχοὶ τῆ θρησκευτικῆ αὐτῶν ἐπιρροῆ πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας οὐ μόνον τὰ ἐν Ἀθῆναις, Ἀντιοχείᾳ, Ἀλεξανδρείᾳ, Ῥώμῃ καὶ ἀλλαγῶν καλλιτεχνικά ἔργα τῶν προγόνων ἡμῶν βανδαλικῶς κατέστρεψαν (πρβλ. Εὐσεβ. εἰς βίον Κωνσταντ. codex theod. "στ' 10-θ' Ruffin histoz _ Liv xi cap 11-20 Θεοδ. Ἄναγ ἐκκλ. Ἰστ. ε' 22., Σωζομ. ἐκκλ. Ἰστορ. Ζ' 15-καν' ζστ' τῆς ἐν Καρθαγ. Συνόδ.) καὶ τὴν φιλοσοφίαν τὴν κορωνίδα τοῦ χριστιανισμοῦ μακρὰν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἔνθα Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς τὰ ἱερὰνάματα αὐτῆς ἐποτίσθη καὶ τὸν χριστιανισμὸν διὰ ταύτης ἐστήριξε· τῆς Ἀντιοχείας, ἐν ἧ ὁ χρυσορρήμων Ἰωάννης τὴν ρητορείαν παρὰ τοῦ Λιβανίου ἐξέμαθε· τῶν Ἀθηνῶν ἐν αἷς ὁ Θεολόγος Γρηγόριος καὶ Βασίλειος ὁ μέγας τὸ ὕψος τῶν λόγων αὐτῶν ἠρύσθησαν, κακῶς ἀπώσαντο (πρβλ. Συνεσ. ἐπιστ. ρλε') καὶ εἰς Ἔδεσσαν ἐξώρισαν. Ὅθεν οἱ Ἀραβες παραλαβόντες, τῆ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ διὰ τῆς Ἰσπανίας εἰς τὴν Εὐρώπην πρώτοι διέδωκαν· ἀλλὰ καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ θεανθρώπου Σωτῆρος εἰς Φαρισσαϊσμὸν μετέβαλον· ἡ βαπτολογία διὰ τῆς εἰς τὰς πόλεις ἐκ τῶν Μονῶν εἰσαγωγῆς τῶν πολλῶν ὕμνων τὴν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὁμιλίαν ἀντικατέστησε». ΖΑΝΝΟΥΒΙΟΥ Ν., *Τὰ καθ' ἑαυτὸν...*, σ. 89-90. Θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ ἐπισημανθοῦν δύο, θεματολογικῆς ὕφης, παραλείψεις τοῦ σχετικοῦ ἀρθρου πού εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» (1 (Παρασκευὴ) Νοεμβρίου 1863, ἀρ. 3190, ἔτος ΛΒ', σ. 3) πρὸς τὸ ὡς ἄνω κείμενο πού ἐμπεριέχεται στὸν ἀνέκδοτο Κώδικα Αὐτοβιογραφίας τοῦ Νικάνδρου, ἦτοι: α) ἡ πρώτη μομφὴ ἐναντίον τῶν μοναχῶν περὶ καταστροφῆς τῶν ἀρχαιοελληνικῶν καλλιτεχνικῶν δημιουργημάτων παρασιωπάται καὶ β) δὲν γίνεταί λόγος περὶ τῆς διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τῶν Ἀράβων στὴν Εὐρώπη.

αἰῶνα καὶ ἐξῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἡ μαρτυρία τῆς ἐρήμου μεταφυτεύεται στὶς πόλεις καὶ οἱ μοναχοὶ ἐπιστρατεύονται δημιουργικὰ στὰ πεδία τῆς ποιμαντικῆς διακονίας, τῆς κοινωνικῆς προσφορᾶς, τῆς ἱεραποστολικῆς δράσης καὶ κυρίως τῆς πνευματικῆς καθοδήγησης»²⁸.

Ἡ ὡς ἄνω σφοδρὴ ριζικὴ τοῦ Νικάνδρου ἐναντίον τοῦ μοναχισμοῦ συμβαδίζει χρονικῶς μὲ μία ἄλλη πτυχὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀπόψεών του πού ἀφοροῦσε ἀποκλειστικῶς, αὐτὴ τὴν φορὰ, στὸν ἀνώτερο κληρο. Πρόκειται γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ μεταθετοῦ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖο ἀπησχόλησε τὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ Νόμου Σ' τοῦ 1852 «Περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων καὶ περὶ τοῦ ὑπὸ τοὺς Ἐπισκόπους τελούντος Κλήρου»²⁹ καὶ μετέπειτα, ἰδίως κατὰ τὸ ἔτος 1862 μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκλογή σὲ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν τοῦ ἀπὸ Πατρῶν καὶ Ἡλείας Μισαήλ Ἀποστολίδη³⁰.

Ὁ τρόπος ἐκλογῆς τοῦ ἀπὸ Πατρῶν καὶ Ἡλείας Μισαήλ στὸ πηδάλιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος προκάλεσε ἀντιδράσεις καὶ ὑπόνοιες περὶ παρακάμψεως τῶν πολιτικῶν νόμων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων. Χαρακτηριστικὸ τυγχάνει ἄρθρο πού ἐδημοσιεύθη στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» περὶ τὰ τέλη Ἰανουαρίου 1862, ὀλίγες μέρες μετὰ τὴν ὡς ἄνω ἐκλογή. Ὁ ἀρθρογράφος, αὐτοχαρακτηριζόμενος ὡς «εἷς Ὁρθόδοξος», θὰ τονίσει ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἐκλογή διὰ μεταθέσεως ἀντίκειται α) στὰ προβλεπόμενα στὸν Πατριαρχικὸ καὶ Συνοδικὸ

28. ΥΦΑΝΤΗ Π., «Πόλις καὶ Ἀντίπολις, συνέχειες καὶ ἀσυνέχειες στὴ σχέση μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτισμοῦ», στὸ *Ἐκκλησία καὶ Πολιτισμὸς (Πρακτικὰ Ε' Συνεδρίου Θεολογικῶν Σχολῶν Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 20-22 Ἰουνίου 2008)*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 101.

29. Στὸ ἄρθρο Δ' τοῦ ἐν λόγῳ Νόμου προεβλέπετο ἡ δυνατότης ἐπισκοπικῆς μεταθέσεως ὑπὸ προϋποθέσεις: «Μετάθεσις Ἐπισκόπου γίνεται μόνον ἐγκρίσει τοῦ Βασιλέως μετὰ γνωμοδότησιν τῆς Ἱ. Συνόδου, τηρουμένων τῶν κανόνων ἀπαρράλκτως ὡς καὶ παρὰ πάσαις ταῖς λοιπαῖς ὁμοδόξοις τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». ΣΤΡΑΓΚΑ Θ., *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν, 1817-1967*, Ἀθήνα 1969, σ. 254.

30. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ δευτέρου κατὰ σειρὰν κανονικῶς ἐκλεγμένου Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μισαήλ Ἀποστολίδη, βλ. α) ΑΤΕΣΗ Β. (ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΑΛΑΝΤΙΟΥ), *Ἐπίτομος ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον*, τ. Α', ἐκδ. Ἀθανασίου Θ. Πούντζα, Ἀθήνα 1948, σ. 11-13, β) ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον», (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἀναμόρφωσις» 1955, 1956, 1957), Ἀθήνα, σ. 7-8, γ) ΜΠΟΥΣΟΥΛΑ Ν., *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν (ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι σήμερον)*, ἐκδ. Διεθνὲς βιβλιοπωλεῖον Χαραλ. Κορνάρου, Ἀθήνα 1948, σ. 108-110, καὶ δ) σχετικὸ ἄρθρο περὶ τῆς ἐκδημίας τοῦ Ἀθηνῶν Μισαήλ στὴν ἐφημερίδα ὀ «Φιλόπατρις», 24 Ἰουλίου 1862, ἀρ. 400, ἔτος Η', σ. 2-3.

Τόμο τοῦ 1850 (ὅπου δὲν γίνεται λόγος περὶ μεταθέσεως παρὰ μόνον περὶ ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας ἀρχιερέων) καὶ β) στὶς σχετικὲς διατάξεις τῶν Νόμων Σ' καὶ ΣΑ' τοῦ 1852. Ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖται ἐν προκειμένῳ δὲν ὀφείλεται σὲ ἀμιγῶς ἐκκλησιολογικά-θεολογικά κριτήρια, ἀλλὰ, ὅπως μαρτυρεῖ ἐμμέσως καὶ ὁ ἴδιος ἀρθρογράφος, στὴν προτίμησή του πρὸς ἐτέρους ἐπισκόπους τῆς ἐποχῆς μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821: «Καὶ τοῖς οὕτως ἀσεβῶς καὶ ἀπανθρώπως περιφρονηθεῖσι λοιποῖς ἐπισκόποις καὶ ἀρχιεπισκόποις, ὧν τινὲς ἐν πολιᾷ ἡλικία καὶ μυρίας ἐκ τῶν ἀγώνων τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας ἐπὶ τοῦ στήθους φέροντες πληγάς, ἀντὶ νὰ τύχῃσι τῆς τιμῆς ταύτης τοῦ προέδρου, προὔτιμήθη ὁ ἐν Γερμανίᾳ ἀμερίμνως καὶ ἀταράχως διάγων τότε Μισαήλ»³¹.

Ἡ πρώτη ἀμυδρὴ ἀναφορὰ τοῦ Νικάνδρου περὶ τοῦ θέματος τοῦ μεταθετοῦ τῶν ἐπισκόπων θὰ λάβει χώρα μέσῳ τῆς δημοσιεύσεως ἀρθροῦ στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1857-1859³². Τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ δὲν ἀναφέρεται εὐθέως στὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ζήτημα, παρὰ μόνον στὸ φαινόμενο τῶν συχνῶν μεταθέσεων τῶν Μητροπολιτῶν Κρήτης τῆς ἐποχῆς, κατόπιν σχετικῆς ἀποφάσεως τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Δραττόμενος τῆς εὐκαιρίας, ὁ Ζαννού-

31. Ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 31 (Τετάρτη) Ἰανουαρίου 1862, ἀρ. 3050, ἔτος ΛΑ', σ. 4. Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἐρμηνεύει τὸ γεγονός, ὅτι, δηλαδή, ἠρωτήθη προηγουμένως ὑπὸ τῆς Τεράς Συνόδου ὁ ἐκλεγείς Μισαήλ παρέχοντας τὴ συγκατάθεσή του, «ὡς λίαν χαρακτηριστικὴν (πρᾶξιν) τοῦ φρονήματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος περὶ τοῦ ἀμεταθέτου τῶν Ἐπισκόπων». ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡ., *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', ἐκδ. Π. Πετράκου, Ἀθήνα 1920, σ. 434. Θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ λεχθεῖ ὅτι ἀνάλογα φαινόμενα, ὡς αὐτὰ ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδη, ἀποτελοῦσαν μόνιμη πρακτικὴ στὴν ἐκλογὴ τοῦ ἐκάστοτε Μητροπολίτου Ἀθηνῶν.

32. Στὸν Κώδικα Αὐτοβιογραφίας τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου, ἂν καὶ ἀναφέρεται τὸ ἐντυπο δημοσιεύσεως τοῦ ἐν λόγῳ ἀρθροῦ, δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς σχετικῆς χρονολογίας, γεγονὸς ποὺ καθιστᾷ δυσχερῆ τὸν ἐντοπισμὸ του σὲ αὐτό. Δεδομένης, ὡστόσο, τῆς χρονολογικῆς συνέχειας ποὺ διασώζει ὁ Κώδικας, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τοποθετήσουμε τὴ δημοσίευσή του στὴν ἐν λόγῳ ἐφημερίδα μεταξὺ τῆς 9ης Νοεμβρίου 1857 (ἡμερομηνία δημοσιεύσεως τοῦ προηγούμενου ἀρθροῦ) καὶ 5ης Δεκεμβρίου 1859 (ἡμερομηνία δημοσιεύσεως τοῦ ἐπομένου μὲ συγκριμένη ἡμερομηνία). Σημειωτέον ὅτι τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, μέσα ἀπὸ τὴν ψήφισιν τῶν Γενικῶν Κανονισμῶν (1860-1862), ἐπεχειρήθη ὁ περιορισμὸς τῶν ὀθωμανικῶν αὐθαιρεσιῶν (ἀρθρο στ' τοῦ δευτέρου Κανονισμοῦ), διὰ τοῦ ὁποίου ὀρίζονταν, κατὰ τρόπον περιοριστικόν, οἱ προϋποθέσεις τοῦ μεταθετοῦ τῶν ἀρχιερέων. Τοιοῦτοτρόπως, προβάλλονταν τυπικὰ κωλύματα στὴν ἱκανοποίησιν τῶν τουρκικῶν ἀπαιτήσεων περὶ παύσεως ἢ μεταθέσεως μητροπολιτῶν. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ Χ., «Τὸ Οἴκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διοίκισις τοῦ Γένους κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Τανζιμάτ», στὸ *Ὁρθοδοξία καὶ Οἴκουμένη*, Ἀθήνα 2000, σ. 450.

βιος θα έκφρασει την άπορία του για τη συχνότητα τῶν ὡς ἄνω ἐπισκοπικῶν μετακινήσεων, συνδέοντάς τες μὲ παρακαμιακὰ φαινόμενα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ὅπως ἡ πρόσκτηση ὑλικῶν κερδῶν καὶ ἡ ἀφαίμαξη τοῦ εὐσεβοῦς κρητικοῦ λαοῦ: «Πρὸς τί ἡ συχνὴ μετάθεσις τῶν Μητροπολιτῶν ἐν Κρήτῃ; μήπως ἐν αὐτῇ ἐλλείπουσιν ἄνδρες σεβάσμιοι, ἄξιοι τοῦ μεγάλου τούτου ἀξιώματος; οὐχὶ βέβαια. Πόσοι Μητροπολιταὶ ἀπὸ τοῦ 1839, ἀφ' οὗ ὁ Σεβάσμιος ἐκεῖνος Μελέτιος ὁ Κρητῆς ἀποπληχθεὶς ἀπέθανε μετετέθησαν, ἴσως ἄγνοεῖ καὶ αὐτὴ (ἡ Μητροπολιτικὴ Ἐκκλησία)· διότι πολλοὶ ἐλυμήναντο τὸν ἐν Κρήτῃ Χριστιανικὸν λαόν»³³.

Ἡ οὐσιαστικὴ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοποθέτηση τοῦ Νικάνδρου θὰ πραγματοποιηθεῖ περὶ τὸ 1862, ὅτε καὶ θὰ ἀρθρογραφήσει σχετικῶς στὶς ἐφημερίδες «Ἀθηνᾶ», «Ἐλπίς» καὶ «Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς». Ἀφορμὴ γιὰ τὴ δημοσίαια, ἀπαντητικοῦ χαρακτήρος, παρέμβασή του θὰ ἀποτελέσει ἡ, περὶ τὰ τέλη Ἰανουαρίου (27ῆ) τοῦ ἰδίου ἔτους, δημοσίευση στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» ἐτέρου ἄρθρου μὲ τίτλο «Περὶ μεταθέσεων», χωρὶς, ὡστόσο, τὸ τελευταῖο νὰ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀπόπειρα ἐνασχολήσεως τῆς ἐν λόγω ἐφημερίδας μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ζήτημα³⁴, δεδομένου ὅτι, στὸ ἐν λόγω ἔντυπο μέσο ἐφιλοξενήθη πλειάδα σχετικῶν ἄρθρων.

33. ZANNOYBIOY N., *Τὰ καθ' ἑαυτόν...*, σ. 38. Πρβλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 427-430.

34. Τὴν 13ην Ἰανουαρίου 1862 στὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» θὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἓνα ἀνυπόγραφο ἄρθρο μὲ τίτλο «Περὶ ἐκλογῆς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, Ἄρθρον Α'». Ὁ συντάξας αὐτὸ θὰ ἐπικεντρῶσει τὴν προσοχή του στὴ θεώρηση τοῦ ζητήματος κατὰ τὴν τήρηση τοῦ τύπου (ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ), χωρὶς νὰ ὑπεισέρχεται στὴν οὐσία αὐτῆς, ὅπερ καὶ πραγματοποιεῖ σὲ ἕτερον ἄρθρο του (ποῦ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐντοπισθεῖ). Ὁ ἀρθρογράφος κινεῖται στὶς ἐξῆς βασικὲς θέσεις καὶ διαπιστώσεις του περὶ τοῦ συνόλου τῶν ἰ. κανόνων τῆς Ἐκκλησίας ποῦ ἀφοροῦν στὸ μεταθετὸν τῶν ἐπισκόπων: α) οἱ μεταθέσεις κατὰ γενικὸ κανόνα εἶναι ἀπαγορευμέναι ἀπὸ τοὺς ἰ. κανόνες, διότι ἐπιδιώκονται ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους λόγω πλεονεξίας καὶ κενοδοξίας, β) «ἡ μετάθεσις ἐθεωρεῖτο ὡς ἐξαίρεσις, ὡς οἰκονομία τις ἐκκλησιαστικῆς σπανιωτάτης, καὶ πάντοτε προσηκόντως λίαν ἠτιολογημένη», καὶ γ) ἐφαρμοζόταν μόνον «ἐνεκα σπουδαιωτάτων λόγων». Περὶ δὲ τῆς περιπτώσεως τῆς μεταθέσεως τοῦ Μισαῆλ Ἀποστολίδου, ὁ ἀρθρογράφος ἐντοπίζει δύο βασικὲς ἀδυναμίες κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ὅλης διαδικασίας: α) τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἱερά Σύνοδος ποῦ ἀπεφάνθη ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπαρτιζόταν μόνον ἀπὸ ὀλίγους (τρεῖς) ἐπισκόπους, χωρὶς νὰ ληφθεῖ πρόνοια νὰ προσκληθοῦν καὶ ἕτεροι προκειμένου νὰ συσκεφθοῦν ἐπὶ ἐνὸς μείζονος σημασίας ζητήματος, ὅπως προβλέπει ὁ ἸΔ' ἀποστολικὸς κανόνας («Ἐπίσκοπον μὴ ἐξεῖναι καταλείψαντα τὴν ἑαυτοῦ παροικίαν ἐτέρα ἐπιτηδᾶν, κἂν ὑπὸ πλειόνων ἀναγκάζηται, εἰ μὴ τις εὐλόγος αἰτία ἦ, τοῦτο βιαζομένη αὐτὸν ποιεῖν, ὡς πλέον τι κέρδος δυναμένου αὐτοῦ τοῖς ἐκεῖσε λόγῳ εὐσεβείας συμβάλλεσθαι» καὶ τοῦτο δὲ οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ κρίσει πολλῶν ἐπισκόπων, καὶ παρακλήσει μεγίστη), ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ ΠΡ., *Κώδικας*

Τὸ προμνημονευθὲν ἄρθρο φέρει στὸ τέλος τὰ ἀρχικὰ γράμματα «Ρ. Τ.». Ὁ Νικάνδρος, μέσα ἀπὸ μία ὑποσημείωση τοῦ Κώδικα Αὐτοβιογραφίας του ἐπὶ τοῦ δικοῦ του σχετικοῦ ἄρθρου, παρέχει τὴν πληροφορία ὅτι «συγγραφεὺς τοῦ ἄρθρου ἐκείνου ἦν ὁ Θήρας ἐπίσκοπος Ζαχαρίας Μαθᾶς ὃς μέλος τῆς Συνόδου παρῶν ἐτύγχανε»³⁵. Ἐὰν τοῦτο ἰσχύει, τότε ὁ παρῶν διαξιφισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ἐπεισόδιο στὴν ταραγμένη διαπροσωπικὴ σχέση τοῦ κρητικοῦ κληρικοῦ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Θήρας Ζαχαρία Μαθᾶ, ὡς συνέπεια τῶν ὄσων ἔλαβαν χώρα μερικὰ ἔτη ἐνωρίτερα μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀπόρριψη τοῦ πρώτου, λειτουργικοῦ περιεχομένου, συγγράμματος τοῦ Νικάνδρου ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Ι.Σ.Ε.Ε.)³⁶. Αὐτὴ τὴν φορὰ, ὡστόσο, ἡ διαμάχη θὰ λάβει μία νέα διάσταση, μέσα ἀπὸ τὴν γραπτὴ ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν στὸν ἡμερήσιο τύπο τῆς ἐποχῆς.

Ἱερῶν Κανόνων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Νόμων, ἐκδ. (β΄) Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 24), καὶ β) ἡ σχετικὴ γνωμοδότηση τῆς Ἱεράς Συνόδου ποὺ ἀπαιτοῦνταν, συμφώνως πρὸς τὰ προβλεπόμενα ὑπὸ τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1852, ἔχρηξε σπουδαιότερας σκέψεις καὶ προσοχῆς, καθὼς «ἔγινεν ἐπὶ ποδός, καὶ περιορίζεται μόνον εἰς τὴν περὶ μεταθέσεως πρότασιν», χωρὶς νὰ ἐξετάζονται δύο οὐσιώδεις παράμετροι τῆς ὑπόθεσης ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐπαρκῆ αἰτιολόγησή της, ἐάν, πρῶτον, ὑπῆρχε ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐνεργοποίηση τῆς διαδικασίας περὶ μεταθέσεως καί, δεύτερον, ποῖος ἦτο ὁ καταλληλότερος πρὸς τοῦτο. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἀνώνυμος συντάκτης καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ Μισαήλ ἔλασχε ἐξ ἐπόψεως κανονικότητος καὶ νομιμότητος. Ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 13 (Σάββατον) Ἰανουαρίου 1862, ἀριθ. 3045, ἔτος ΛΑ΄, σ. 3. Σὲ ἐπόμενο φύλλο τῆς ἐφημερίδας, τὴν 18ην Ἰανουαρίου τοῦ ἰδίου ἔτους, δηλώνεται ἡ ταυτότητα τοῦ ἀρθρογράφου τοῦ προηγούμενου δημοσιεύματος, τὸ ὁποῖο ἀπηχοῦσε τὶς θέσεις τῆς ἴδιας τῆς ἐφημερίδας. Προσπαθώντας νὰ ἀναστρέψει τὴν ἐντύπωση ποὺ προεκλήθη στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ πιθανὲς ἐνστάσεις αὐτῆς περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῆς διαδικασίας ἐκλογῆς τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδη, ἡ ἐφημερίδα, κάνοντας στροφή 180 μοιρῶν καὶ ἀναδιπλούμενη, θὰ τονίσει ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ ἀποφασίζειν ἐν προκειμένῳ ἀνήκει ἀνυπερθέτως στὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ ὅτι ὁ νέος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν τυγχάνει ὁ πλέον κατάλληλος γιὰ τὴν θέση τοῦ Προέδρου τῆς Ἱεράς Συνόδου. Ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», 18 Ἰανουαρίου 1862, ἀριθ. 3046, ἔτος ΛΑ΄, σ. 3. Ἀξίζει, ὡστόσο, νὰ λεχθεῖ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν τοῦ 1862, ὅτε καὶ ἀνέκυψε τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδη, ἀπεφάνθη, διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. Πρωτ. 8136/97 καὶ ἡμερομ. 10/01/1862 ὑπουργικοῦ ἐγγράφου πρὸς τὴν Ἱεράν Σύνοδο, ὅτι ἡ ἐν λόγω ἐκλογή τυγχάνει σύμφωνη πρὸς τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. ΣΤΡΑΓΚΑ Θ., *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀμηνυδῶν...*, σ. 385-386.

35. ΖΑΝΝΟΥΒΙΟΥ Ν., *Τὰ καθ' ἑαυτὸν...*, σ. 65.

36. Βλ. ΜΕΪΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 78-95.

Ὁ συντάκτης τοῦ δημοσιεύματος «Περὶ μεταθέσεων», μέσα ἀπὸ μία ἔμπειρο-στατωμένη ἀναφορὰ εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνας³⁷ τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ὑποστηρί-

37. Οἱ κυριώτεροι κανόνες ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου «Περὶ μεταθέσεων» τυγχάνουν οἱ κάτωθι: α) Κανὼν ἰδ' τῶν Ἀποστόλων, β) Κανὼν ἰστ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Συνόδου («Εἰ τις ἐπίσκοπος σχολάζων, ἐπὶ σχολάζουσιν ἐκκλησίαν ἑαυτὸν ἐπιρρίψας, ὑφαρπάξει τὸν θρόνον δίχα συνόδου τελείας, τοῦτον ἀπόβλητον εἶναι, κἂν εἰ πᾶς ὁ λαός, ὃν ὑφῆρπασεν, ἔλοιτο αὐτόν. Τελείαν δὲ ἐκείνην εἶναι τὴν σύνοδον, ἣ συμπαρέσει καὶ ὁ τῆς μητροπόλεως», ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ ΠΡ., *Κώδικας Ἱερῶν Κανόνων...*, σ. 242), γ) Κανὼν ιε' τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου («Διὰ τὸ πολὺν ταραχόν, καὶ τὰς στάσεις τὰς γινόμενας, ἔδοξε παντάπασι περαιορηθῆναι τὴν συνήθειαν, τὴν παρὰ τὸν ἀποστολικὸν κανόνα εὐρεθείσαν ἐν τισὶ μέρεσιν, ὥστε ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν μὴ μεταβαίνειν, μήτε ἐπίσκοπον, μήτε πρεσβύτερον, μήτε διάκονον. Εἰ δέ τις, μετὰ τὸν τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης συνόδου ὄρον, τοιοῦτω πράγματι τινὶ ἐπιχειρήσειεν, ἢ ἐπιδοίῃ ἑαυτὸν πράγματι τοιοῦτω, ἀκρωθήσεται ἐξ ἅπαντος τὸ κατασκευάσμα, καὶ ἀποκατασταθήσεται τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν ἣ ὁ ἐπίσκοπος, ἢ ὁ πρεσβύτερος ἐχειροτονήθη», ὁ.π., σ. 58), δ) Κανὼν α' τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς («Οὐ τοσοῦτον ἡ φαῦλη συνήθεια, ὅσον ἡ βλαβερωτάτη τῶν πραγμάτων διαφθορά, ἐξ αὐτῶν τῶν θεμελίων ἐστὶν ἐκρίζωτέα, ἵνα μηδενὶ τῶν ἐπισκόπων ἐξῆ ἀπὸ πόλεως μικρᾶς εἰς ἑτέραν πόλιν μεθίστασθαι. Οὐδεὶς γὰρ πώποτε εὐρεθῆναι ἐπισκόπων δεδύνηται, ὃς ἀπὸ μείζονος πόλεως εἰς ἐλαχιστοτέραν πόλιν ἐσπούδασε μεταστῆναι· ὅθεν συνέστηκε διατύρω πλεονεξίας τρώφω ὑπεκκαίεσθαι τοὺς τοιούτους, καὶ μᾶλλον τῇ ἀλαζονείᾳ δουλεύειν, ὅπως ἐξουσίαν δοκοῖεν μείζονα κεκτήσθαι...», ὁ.π., σ. 250) καὶ ε) Κανὼν β' τῆς αὐτῆς Συνόδου («Εἰ δέ τις τοιοῦτος εὐρίσκωτο μανιώδης ἢ τολημρός, ὡς περὶ τῶν τοιούτων δόξαι τινὰ φέρειν παραίτησιν, διαβεβαιούμενον ἀπὸ τοῦ πλήθους ἑαυτὸν κεκομίσθαι γράμματα, δηλὸν ἐστίν, ὀλίγον αὐτὸν δεδυνῆσθαι, μισθῶ καὶ τιμῆματι διαφθαρέντας, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ στασιάζειν, ὡς ὄλιγον αὐτὸν ἔχειν ἐπίσκοπον ἀξιούντας. Καθάπαξ οὖν τὰς τοιαύτας ὀραδιουργίας καὶ τέχνας οὐ δεκτέας, ἀλλὰ μᾶλλον κολαστέας εἶναι νομίζω, ὥστε μηδένα τοιοῦτον μηδὲν ἐν τῷ τέλει λαϊκῆς γοῦν ἀξιούσθαι κοινωνίας», ὁ.π.). Οὕτως, ὁ συντάκτης τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἄρθρου καταλήγει στὰ ἐξῆς βασικὰ συμπεράσματα: α) ὑπάρχει σύμπτωση ἀποφάσεων μεταξὺ τοῦ ἀποστολικοῦ καὶ τῶν συνοδικῶν κανόνων περὶ τοῦ θέματος, β) ἅπαντες οἱ προαναφερθέντες «...συγχοροῦσι δὲ τὴν μετάθεσιν τὴν ἐπὶ λόγῳ εὐσεβείας καὶ μείζονος πνευματικῆς ὠφελείας κατὰ τὸν ἀποστολικὸν κανόνα ἡσύχως καὶ ἀταράχως καὶ ἀφιλοκερδῶς καὶ ταπεινοφρόνως καὶ ἀδωροδοκῆτως καὶ παρακλητικῶς ἐνεργομένην», γ) ἢ ὑπὸ τὸ ὡς ἄνω πρῶσιμα γενομένη ἐπισκοπικὴ προαγωγή διὰ μεταθέσεως τυγχάνει ἀποστολικὴ καὶ εὐαγγελικὴ, δ) ὡς προαγωγή ἐννοεῖται ἢ ἀπὸ κατώτερον εἰς ἀνώτερον ἐπισκοπικὸν θρόνον μετάθεσις ποὺ γίνεται δηλαδὴ «κατὰ βαθμολογικὴν προαγωγήν», ε) ἢ ὡς ἄνω κανονικὴ πράξις εὐρίσκεται σὲ συμφωνίᾳ μὲ τὴν πρακτικὴν ποὺ ἐδῶ καὶ 15 αἰῶνες ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν κατὰ τόπους Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ στ) ὅποια ἀδήποτε ἀμφιβολία τῆς Ἱ.Σ.Ε.Ε. ἐπὶ τοῦ πρακτέου δέον ὅπως διευθετηθεῖ κατόπιν σχετικῆς συνεννοήσεως μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἐφημ. «*Ἀθηνᾶς*», 27 (Σάββατον) Ἰαννουαρίου 1862, ἀριθ. 3049, ἔτος ΛΑ', σ. 4. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ ὑπ' ἀριθ. Πρωτ. 8136/97/10/01/1862 ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μ. Ποτλῆ πρὸς τὴν Ἱ.Σ.Ε.Ε., μὲ τὸ ὅποιο παρέχονται ἐξηγήσεις περὶ τοῦ μεταθετοῦ τῶν ἐπισκόπων, γίνεται ἐπὶ κλήση τοῦ ὡς ἄνω λόγου τῆς πνευματικῆς ὠφελείας γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἐκλογή ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδη. Βεβαίως στὸ ἴδιο ἔγγραφο ἐπισημαίνεται ὅτι ἐπιτρέπεται «ἢ μετάθεσις

ξει την άποψη ότι η μετάθεση των αρχιερέων υπό τας προϋποθέσεις που όριζονται από το κανονικό δίκαιο και την από αιώνων εφαρμοζόμενη εκκλησιαστική πρακτική είναι κανονική. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η άφορμη για την ως άνω τοποθέτηση εδόθη από τις επικρίσεις που ηκούσθησαν τόν Ίανουάριον του ίδιου έτους σχετικά με το κανονικόν και σύννομον ή μη τής έκλογής του Μισαήλ Αποστολίδη στον μητροπολιτικόν θρόνον των Άθηνων³⁸.

Η πρώτη αντίδραση του Νικάνδρου θα πραγματοποιηθεί τόν Φεβρουάριον του 1862, εϋθύς άμέσεως μετά τη δημοσιοποίηση του ως άνω άρθρου. Με άρθρο του στην ίδια εφημερίδα («Άθηνά») θα άπαντήσει στις άπόψεις του επισκόπου Θήρας Ζαχαρίου Μαθα έν προκειμένω. Στόν Κώδικα Αυτόβιογραφίας ό Ζαννούβιος θα διασώσει μία ένδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με την άποδοχή του άρθρου του: «Έν τή Άθηνά τó α΄ κατά μήνα Φεβρουάριον και κατασχεθείσης όμως τότε και τών πολιτικών πραγμάτων έννεκα του ζητήματος παροραθέντος έξετυπώθη τó β΄ έν τή Έλπίδι τόν Μάϊον, ότε πάλιν άνεξωπυρώθη (N.Z.)»³⁹. Τó γεγονός αυτό όδηγεί κατ΄ άνάγκην τή ροή τής έρευνας προς τó έτερο άρθρο⁴⁰ του Νικάνδρου με τó ίδιο, ώστόσο, περιεχόμενο που είδε τó φως τής δημοσιότητας στην εφημερίδα «Έλπίς» τήν 15ην Μαΐου 1862. Άφορμη για τήν έν νέου κινητοποίηση του Νικάνδρου, όπως δηλώνεται σχετικώς σέ εισαγωγικό σημείωμα του άρθρογράφου προς τόν συντάκτη τής εφημερίδος, άπετέλεσε ή άναξωπύρωση του ζητήματος του μεταθετού των επισκόπων που παρατηρήθη τήν άνοιξη του ίδιου έτους, ως και ή έμμογή των συνοδικών αρχιερέων στη ρύθμιση του ζητήματος προς τήν αντίθετη προς τή σχετική τοποθέτηση του Νικάνδρου κατεύθυνση.

³⁸ Έπισκόπου άδιαφόρως, είτε από έλάσσονος εις μείζονα είτε από ίσης εις ίσην». ΣΤΡΑΓΚΑ Θ., Έκκλησίας Έλλάδος Ίστορία έν πηγών άψευδών..., σ. 385. Για μία συνοπτική παράθεση των σχετικών προς τó μεταθετόν των επισκόπων ι. κανόνων βλ. ΣΤΡΟΥΜΠΟΥΛΗ Δ.-Μ., Τó μεταθετόν έν τή Έκκλησία, Άθήνα 1957.

³⁹ Ο συγγραφέας του άρθρου θεωρούσε ως καθ΄ όλα κανονική τήν διά μεταθέσεως προαγωγήν του Μισαήλ για τούς έξής συγκεκριμένους λόγους: α) επρόκειτο για μετάθεση που στήριζόταν στην παιδεία και τίσ άρετές του έκλεγέντος, όπερ θεωρείται ότι έντάσσεται στα υπό των ι. κανόνων προβλεπόμενα περί «πλείονος πνευματικής ώφελείας» και κέρδους, και β) συγκαταλέγονταν στην περίπτωση τής προαγωγής «άπό έλάσσονος εις μείζονα, καθά ένεργούσιν αυτήν και αί λοιπαι όμόδοξοι εκκλησίαι». Έφημ. «Άθηνά», 27 Ίανουαρίου 1862, ό.π.

³⁹ ΖΑΝΝΟΥΒΙΟΥ Ν., Τά καθ΄ έαυτόν..., σ. 67.

⁴⁰ Ός ήμερομηνία ύπογραφής έν μέρους του άρθρογράφου δηλώνεται ή 7η Μαΐου 1862. Η δημοσίευσή του, ώστόσο, έλαβε χώρα μία έβδομάδα άργότερα, τήν 15ην του ίδιου. Τó άρθρο στο τέλος, άντι ύπογραφής, φέρει τó διακριτικό σημείο «+».

Πράγματι, την ίδια περίπου περίοδο που ο Νίκανδρος αποφασίζει να επανέλθει επί του θέματος, θα δημοσιευθεί στη στήλη «ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ» της πολιτικής και φιλολογικής εφημερίδας «Μέριμνα» (26η Μαΐου 1862) ένα ανυπόγραφο άρθρο που υπεστήριζε «ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ μετάθεσις Ἀρχιερέως ἀπὸ ἐπισκοπῆς εἰς Ἀρχιεπισκοπὴν, διότι τοῦτο ρητῶς ἐπιβάλλουσιν αὐτῇ οἱ ἱεροὶ κανόνες»⁴¹. Ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου, προσεγγίζοντας ἐρμηνευτικὰ τοὺς προμημονευθέντες στὸ ἄρθρο τοῦ Ζαχαρία Μαθᾶ σχετικούς ἰ. κανόνες, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναιρέσει, χαρακτηρίζοντας ὡς «ἀνίσχυρα καὶ ὄλως ἰδιωτικά»⁴², τὰ ἐπιχειρήματα ἐτέρου ἀρθρογράφου, ὁ ὁποῖος μὲ ἄρθρο του στὴν ἴδια εφημερίδα τὴν 7ην Μαΐου τοῦ ἰδίου ἔτους (δὲν εὐρέθη τοῦτο λόγω μὴ διασώσεως τῆς εφημερίδος τῆς ἐν λόγω ἐποχῆς) ὑποστήριξε τὸ ἀμετάθετον τῶν ἐπισκόπων. Ὡς ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ μεταθετοῦ προβάλλονται α) ἡ συμφωνία τῶν ἰ. κανόνων τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων πρὸς τὸν ΙΔ΄ Ἀποστολικὸ κανόνα περὶ τῆς εὐλόγου μεταθέσεως τῶν ἐπισκόπων, καὶ β) ἡ πρακτικὴ που παλαιότεν ἀκολουθεῖται στὶς κατὰ τύπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες (π.χ. τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Οὐγγροβλαχίας).

Θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ διεύθυνση τῆς εφημερίδας ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκη, εἰσαγωγικῶς, νὰ ξεκαθαρίσει τὴ θέση τῆς ἐπὶ τοῦ ζητήματος, τονίσασα ὅτι δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ ἀρθρογράφου, ἔστω καὶ ἂν τὰ ἐπιχειρήματά του ἐμφανίζονταν ὡς ἰσχυρότερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ ἄρθρου τῆς 7ης Μαΐου. Τεκμηριώνοντας τὴν ὡς ἂν τοποθέτηση, ἡ διεύθυνση τῆς εφημερίδας θεωροῦσε τὸ μεταθετὸν τῶν ἐπισκόπων ὡς «περιττὸν καὶ ἐπιβλαβές, μετατρέπον τοὺς ἀνωτάτους λειτουργοὺς τῆς ἐκκλησίας εἰς ὑπαλλήλους τῆς Πολιτείας»⁴³. Ἡ ἀπάντηση στὸ ὡς ἂν ἄρθρο τῆς 26ης Μαΐου 1862 θὰ ἔλθει λίγες μέρες ἀργότερα στὴν εφημερίδα «Ἐλίς», τὴν 12ην Ἰουνίου τοῦ ἰδίου ἔτους. Ὁ συντάκτης τοῦ τελευταίου θὰ κατηγορήσει τὸν ἀρθρογράφο τῆς εφημερίδας «Μέριμνα» γιὰ προσπάθεια τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου στὴν ἐρμηνεία τῶν ἰ. κανόνων, ὅπερ δεικνύει «ματαιοπονία ἀνδρὸς ἀθεολογήτου ἐξελεγχομένου»⁴⁴. Μεταξὺ τῶν ἐπιχειρημάτων που θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐν προκειμένῳ, ξεχωρίζει ἡ τοποθέτησή του περὶ τῆς πρακτικῆς που ἐφήρμοξε ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ὑπὲρ τοῦ μεταθετοῦ, ἀποδίδοντας αὐτὴν στὶς ἰστο-

41. Ἐφημ. «Μέριμνα», 26 Μαΐου 1862, ἀριθ. 273, ἔτος ΣΤ΄, σ. 1-2.

42. Ὁ.π., σ. 2.

43. Ὁ.π., σ. 1.

44. Ἐφημ. «Ἐλίς», 12 Ἰουνίου 1862, σ. 3.

ρικές δυσκολίες πού η Μήτηρ Ἐκκλησία ἀντιμετώπιζε, διαβιοῦσα σέ ἀλλόθρησκο περιβάλλον καί «ὑποκειμένη εἰς τῶν ἀλλοθρήσκων τυράνων τὰς ἰδιοτροπίας, μὴ ἔχουσα ἐλευθερίαν ἐνεργείας καὶ ἀναγκαζομένη ἐνίστε νὰ θυσιάζη ἐν δάκρυσι μέρη εἰς διάσωσιν τοῦ ὄλου»⁴⁵. Μία ἄλλη παρατήρηση τοῦ ἀρθρογράφου, ὅτι «πλὴν τούτου (περίπτωσις ἐκλογῆς νέου ἀρχιεπισκόπου Κορινθίας ἐν ἔτει 1854) καὶ καμμία ἄλλη τῶν κενωθεισῶν ἐπισκοπῶν ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Συνόδου δὲν ἐπληρώθη διὰ μεταθέσεως, ἀλλὰ διὰ νέων χειροτονιῶν»⁴⁶, φανερῶνει τὸν λόγο τῶν μεγάλων ἀντιδράσεων πού συνήνητσε ἡ διὰ μεταθέσεως ἐκλογή τοῦ ἀπὸ Πατρῶν καὶ Ἡλείας Μισαήλ στὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῶν Ἀθηνῶν, ἡ πρώτη, δηλαδή πού ἔλαβε χώρα μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν διατάξεων τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850 καὶ τὴν ψήφιση τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δύο ἔτη ἀργότερα (1852).

Μία ἀναφορά, ἄλλωστε, στὴ στήλη τῶν εἰδήσεων τῆς πολιτικῆς καὶ φιλολογικῆς ἐφημερίδας «ὁ Φιλόπατρις» περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὰς περὶ φιλοδοξίας αἰτιάσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ ἀμεταθέτου τῶν ἐπισκόπων. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ὁ Κορινθίας Ἀμφιλόχιος, μὲ ἔγγραφο τοῦ πρὸς τὸ ἀρμόδιο Ὑπουργεῖο, ἐζήτησε τὸν διορισμὸ του ὡς μητροπολίτου Ἀθηνῶν «διότι καὶ τοιοῦτος, ὡς λέγει, εἶναι καὶ μᾶλλον τῶν ἄλλων πεπαιδευμένος»⁴⁷. Ἐξ ἀφορμῆς τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς, ἡ ἐφημερίδα θὰ συστήσει πρὸς τὴν Κυβέρνηση τὴν παραδειγματικὴ τιμωρία τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἱεράρχου, πρὸς παραδειγματισμὸν.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι ὁ Ζαννούβιος, στὴν προσπάθειά του, μέσα ἀπὸ τὸ ἀρθρο του στὴν ἐφημερίδα «Ἑλπίς» τῆς 15ης Μαΐου 1862 (τοῦτο συνιστᾷ τὴ δεύτερη σχετικὴ παρέμβαση τοῦ κρητικοῦ κληρικοῦ), νὰ ἀναιρέσει τὴ βασικὴ τοποθέτηση τοῦ Ζαχαρία Μαθᾶ περὶ τῆς κανονικότητος «τῶν ἐπὶ προαγωγῆ μεταθέσεων»⁴⁸, θὰ ἀντλήσει ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ἀπο-

45. Ὁ.π.

46. Ὁ.π.

47. Ἐφημ. «Ὁ Φιλόπατρις», 31 Ἰουλίου 1862, ἀριθ. 401, ἔτος Η΄, σ. 3.

48. Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο, τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς τῶν «ἐπὶ προαγωγῆ μεταθέσεων» εἶχε ἀποδεχθεῖ καὶ ἡ Ι.Σ.Ε.Ε. τὸ 1840, κατὰ μίμησιν τοῦ ἔθους πού ἐφηρμοζέτο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως σχετικῶς. Θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ θεσσαλὸς κληρικός, ἀποδεχόμενος τὴν πρακτικὴ τῶν μεταθέσεων καὶ σχολιάζοντας ἀποφάσεις τῆς Ἀντιβασιλείας, ἐτόνιζε δύο πτυχῆς τοῦ ζητήματος, κεφαλαιώδους σημασίας, πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως ἀντιστοιχῶν φαινομένων, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ Σελλασίας Θεοδοωρήτου, ὁ ὁποῖος ἠρνήθη νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν μετάθεσή του, κατόπιν σχετικῆς ἀποφάσε-

φεύγοντας να αντιπαρατεθεί προς την ουσία των επιχειρημάτων του επισκόπου Θήρας σε επίπεδο κανονικού δικαίου. Προβαίνοντας σε μία ιστορική ανάδρομη περιήγηση της καθιερώσεως του επισκοπικού βαθμού στους κόλπους της Ἐκκλησίας, ὡς καὶ περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος διοικήσεως ἐν γένει, θὰ ἀπαντήσει ὁ Νίκανδρος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδεολογικῶν του προκαταλήψεων εἰς βάρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου⁴⁹ καὶ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως⁵⁰, τελῶν, ἄλλωστε, σὲ συστοίχιση πρὸς τὸν Θεόκλητο Φαραμακίδη καὶ ἐν προκειμένῳ. Δὲν εἶναι διόλου τυχαῖον ὅτι ὁ Νίκανδρος μέμφεται τὸν ἀρθρογράφο τοῦ ἄρθρου «Περὶ Μεταθέσεων» γιὰ προσκόλληση στὰ ὑπὸ τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850 προβλεπόμενα, θεωρώντας τὶς ἀπόψεις πού διετυπώθησαν στὸ ἐν λόγω ἄρθρο ὡς λογικὴ ἀπόρροια τῶν διαλαμβανόμενων στὸν ὡς ἄνω Τόμον. Ἐπίσης, παραπέμπει στὸ σύγγραμμα τοῦ Θεόκλητου Φαραμακίδη «Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ ἀληθείας», γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὴν πρόταση πού ὑπεστηρίχθη στὸ ἄρθρο τῆς ἐφημερίδος «Ἀθηναῖς» τῆς 27ης Ἰανουαρίου 1862 περὶ προσφυγῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον σχετικὰ πρὸς τὸ τί δέον γενέσθαι ἐν προκειμένῳ⁵¹.

Ἀντικρούοντας τοὺς ὡς ἄνω ἰσχυρισμοὺς πού ἐμπεριέχονται στὸ ἄρθρο «Περὶ Μεταθέσεων», ὁ Ζαννουβίος, στὴν ἀπάντησή του, θὰ κινηθεῖ πέραξ τῶν

ὡς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, στὴν ἐπισκοπὴ Ἀχαΐας τὸ 1841-1842. Τοῦτες ἀφοροῦσαν α) στὸν σεβασμὸ καὶ τὴ διατήρηση τῆς κανονικῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, καθὼς «πᾶσα μετᾴθεσις ἐπίσης, καθὼς καὶ ἡ χειροτονία τῶν ἱερῶν ποιμένων, γίνεται κατὰ τοὺς θεῖους κανόνας, ψήφῳ καὶ κυρῶσει τοῦ θρόνου, εἰς ὃν ὑπόκεινται αἱ ἐπισκοπαί», καὶ β) στὴν πραγματοποίηση τῆς μετᾴθεσις μόνον ἐφ' ὅσον συναινεῖ καὶ ὁ ἐνδιαφερόμενος, καθὼς «οὐκ ἔξεστι μετατιθέναι ἢ προβιβάζειν ἄκοντα καὶ μὴ βουλόμενον ἐπίσκοπον εἰς ἄλλην παρὰ τὴν εἰς ἣν τὸ πρῶτον ἐκλήρωθη καὶ εἰς ἣν προαιρεῖται διὰ τέλους ἐγκαταβῶσαι». ΟἰΚΟΝΟΜΟΥ Κ., *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. Β', ἐκδ. Φ. Καραμπίνου, Ἀθήνα 1864, σ. 226, 486. Διευκρινιστέον ὅτι ἀμφότερες οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κ. Οἰκονόμου ἀφοροῦσαν στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴ ρύθμιση τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος τὸ 1850, ἡ δὲ πρώτη ἔλαβε χώρα μὲ ἀφορμὴ τὰ προβλεπόμενα στὸ Διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας τῆς 20ῆς Νοεμβρίου 1833 (βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀριθ. 38, σ. 285), περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ διορισμοῦ, διὰ τῆς πρακτικῆς τῶν μεταθέσεων, τῶν ἤδη διαβιούντων στὴν Ἑλλάδα ἐπισκόπων σὲ αὐτές.

49. Περὶ τῆς τοποθετήσεως τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου ἔναντι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Ἐθνικὸς προσδιορισμὸς καὶ αἰτούμενα στὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος...*, σ. 427-448.

50. Περὶ τῆς τοποθετήσεως τοῦ Νικάνδρου Ζαννουβίου ἔναντι τοῦ Βυζαντίου βλ. Ὁ.π., σ. 243-248.

51. Ἐφημ. «Ἐλπίς», 15 Μαΐου 1862, ἀρ. 1151, ἔτος ΚΣΤ', σ. 3.

κάτωθι άντεπιχειρημάτων⁵²: α) ή αίτία για την άνακίνηση του ζητήματος του μεταθετού έντος των κόλπων τής Έκκλησίας τής Ελλάδος αποδίδεται στην, δια των διατάξεων του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου του 1850, υιοθέτηση μίας διαφορετικής μορφής έκκλησιαστικού πολιτεύματος⁵³. Ό Τόμος, δηλαδή, συνδέεται με την εισαγωγή στην έν Ελλάδα έκκλησιαστική διοίκηση του άριστοκρατικού πολιτεύματος και την άκύρωση των «δημοκρατικών» διατάξεων τής Διακηρύξεως τής «Άνεξαρτησίας» τής Έκκλησίας του Βασιλείου τής Ελλάδος τής 23ης Ίουλίου 1833 περι ισότητος⁵⁴ όλων των επισκόπων και άποφυγής τής χρήσεως διακριτικών τίτλων και προσωνυμιών, β) ή πράξη τής μεταθέσεως έχει ως μοναδικό σκοπό την έξυτηρέτηση κενοδόξων τάσεων και διαθέσεων, γ) ή εφαρμογή του μεταθετού στην Έκκλησία Κωνσταντινουπόλεως συνδέεται με την επικράτηση φαινομένων δεσποτισμού στις σχέσεις μεταξύ των κυριάρχων μητροπολιτών και των έξαρτημένων ύπ' αυτών επισκόπων, και δ) οί κανόνες που αναφέρονται στο άρθρο «Περί μεταθέσεων» έλκουν ιστορικώς την καταγωγή των έν τής μεταρρυθμίσεως του δημοκρατικού έκκλησιαστικού πολιτεύματος σε όλιγαρχικόν.

52. Ό.π.

53. Περί τής τριμερούς διαιρέσεως του έκκλησιαστικού πολιτεύματος στη σέψη του Νικάνδρου, ως και περι τής τοποθετήσεως του κρητικού κληρικού έναντι του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου του 1850 βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., *Έθνικός προσδιορισμός και αίτούμενα στο Έλλαδικό Κράτος...*, σ. 318-366. Άντίθετη έπί του θέματος άποψη έξέφρασε ό καθηγητής Γεράσιμος Κονιδάρης, θεωρώντας την κανονική διάκριση των επισκόπων (Μητροπολίτης, Αρχιεπίσκοπος, Επίσκοπος), που επέβαλε ό Τόμος του 1850 ως τη βάση για την επίλυση του προβλήματος του μεταθετού. ΚΟΝΙΔΑΡΗ Γ., *Σταθμοί Έκκλησιαστικής Πολιτικής έν Ελλάδα από του Καποδιστρίου μέχρι σήμερα* (μία βραχεία επισκόπηση - Ίστορία και δεοντολογία, Νοέμβριος 1966 - Άναθεώρηση Όκτώβριος 1969 - Ίούνιος 1970), σ. 37.

54. Ό Κωνσταντίνος Οικονόμος, άντικρούοντας τις αίτιάσεις περι ισότητος των επισκόπων στην πρώτη Έκκλησία, όπως αυτές έξεφράσθησαν ύπο τής 7μελούς Έπιτροπής (Κεφάλαιο Ζ΄, Άρθρον 65) που προετοίμασε τό “Άυτόκέφαλον”, θα έπισημάνει ότι όλοι οί έπίσκοποι, ως μη ώφελε, «καθίστανται (διά του Σχεδίου) ισότιμοι και άνεξάρτητοι άπ' άλλήλων, ουδείς μεταξύ των επισκόπων πρώτος. Ούτως και τό σώμα τής έν Ελλάδα Έκκλησίας άποβαίνει εύδιάρετον, ως διαμεμελισμένον και άσυνάρτητον». Διό και θα χαρακτηρίζει τόν έμπνευστή του Σχεδίου άναδιοργανώσεως των έκκλησιαστικών έν Ελλάδα πραγμάτων Μάουερ ως «πάσης ιεραρχίας άμήτηον μεταρρυθμιστήν», καθώς από τους Άποστολικούς χρόνους «οί έπίσκοποι έκάστου έθνους είχαν τόν έν αυτοίς πρώτον». Επίσης τόν άποκαλεί «μίασμα προτεσταντικής άναρχίας», που άποστρέφεται την έκκλησιαστική εύταξία και πειθαρχία και άνατρέπει τους Άποστολικούς και Συνοδικούς θεσμούς. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Κ., *Τά σωζόμενα έκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. Γ΄, σ. 75-76, 266-267.

Καταλήγοντας ὁ κρητικός κληρικός, θά ὑποστηρίξει τήν ἄποψη ὅτι «ἡ μετάθεσις τῶν ἐπισκόπων οὐ μόνον ἀντίκειται τῇ Ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ ἀλλά καί ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ἐστὶν ὄλως περιττή»⁵⁵. Διευκρινιστέον, ὡστόσο, ὅτι ὁ Νίκανδρος, λαμβάνοντας τήν ὡς ἄνω ξεκάθαρη τοποθέτηση ἐπὶ τοῦ ζητήματος, δὲν στρέφει τὰ πυρὰ του εὐθέως ἐναντίον τοῦ τρόπου ἐκλογῆς τοῦ συμπατριώτη του Μισαήλ Ἀποστολίδη, καθὼς ἀποφεύγει νὰ προβεῖ σὲ οἰαδήποτε νύξη σχετικῶς, τηρῶντας σιγὴν ἰχθύος ἐν προκειμένῳ.

Ἡ τρίτη, αὐτὴ τῆ φορὰ στὴν ἐφημερίδα «*Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*», παρέμβαση τοῦ κρητικοῦ κληρικοῦ, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1862, θά πραγματοποιηθεῖ σὲ μία περίοδο πού τὸ ἐν λόγω ζήτημα εὐρισκόταν σὲ ἔξαρση μὲ τὴ δημοσίευση ἀπόψεων ἀπὸ διάφορους, εἰδικούς καὶ μὴ. Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα περιπτώσις ἐντοπίζεται σὲ δύο ἄρθρα τοῦ λογίου ἱεροδιακόνου Νικηφόρου Καλογερά⁵⁶ πού ἐδημοσιεύθησαν τὸν Ἰούλιο καὶ τὸν Αὐγουστο τοῦ ἰδίου ἔτους στὸ περιοδικό «*Εὐαγγελικὸς Κήρυξ*» πού ἐξέδιδε ὁ καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Κοντογόνης. Στὸ πρῶτο ἄρθρο μὲ τίτλο «Περὶ τοῦ ἀμεταθέτου τῶν ἐπισκόπων», ὁ Καλογεράς θά ὑπογραμμίσει τὸ ἀντικλησιαστικὸν τῆς πρακτικῆς τῶν μεταθέσεων, καὶ μάλιστα σὲ μία ἐποχὴ ὅπου στὸ ἐλληνικὸ κράτος ἐπικρατοῦσε «ἄκρα ἐκκλησιαστικὴ εἰρήνη καὶ θρησκευτικὴ ὁμόνοια καὶ ἀγάπη»⁵⁷. Στὸ δεύτερο ἄρθρο, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται «Ἀντικανονικὸν τὸ μεταθετὸν τῶν ἐπισκόπων», ὁ σπετσιώτης ἱεροδιάκονος, ἐπαναλαμβάνοντας τήν ἄποψή του ὅτι «ἐν οὐδενί

55. Ἐφημ. «*Ἐλπίς*», 15 Μαΐου 1862, ὅ.π.

56. Ὁ Νικηφόρος, κατὰ κόσμον Νικόλαος, Καλογεράς, διετέλεσε ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ Ἡλείας ἐπὶ μίαν διετίαν (1883-1885). Γεννήθηκε τὸ 1835 στὶς Σπέτσες. Σπούδασε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ κατόπιν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Λειψίας, τοῦ ὁποῦ ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τὸ 1867. Διετέλεσε ὑφηγητὴς Πατρολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 1868 καὶ τακτικὸς καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1879. Δίδαξε Ποιμαντικὴ καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχαιολογία. Ὑπῆρξε Κοσμήτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν σὲ τρεῖς διαφορετικὲς περιόδους (1874-1875, 1879-1880, 1882-1883). Τὸ 1883 ἐξελέγη στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνον τῶν Πατρῶν καὶ παρέμεινε ἐπίτιμος καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο. Παρατήθηκε τὸ 1885 καὶ ἀποσύρθηκε στὶς Σπέτσες, ὅπου ἀφιερῶθηκε στὴ συγγραφὴ. Πέθανε στὴ γενέτειρά του τὴν 17ην Ὀκτωβρίου 1896. Ἐξέδωσε τὸ ἔργο τοῦ Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ «*Ἐριμνεῖα εἰς τὰς 14 Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ τὰς 7 Καθολικὰς*» (τόμ. 2, 1887). Περισσότερα βλ. α) ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡ., *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ 1900 ἐπετείῳ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, 50-1951*, ἐκδ. β', Ἀθήνα 1951, σ. 176, καὶ β) τὸ σχετικὸ λήμμα, *στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. ΠΓ', ἐκδ. Πυρρός, Ἀθήνα 1930, σ. 593.

57. ΚΑΛΟΓΕΡΑ Ν., «Περὶ τοῦ ἀμεταθέτου τῶν ἐπισκόπων», στὸ *Εὐαγγελικὸς Κήρυξ*, ἀριθ. 7, ἔτος ΣΤ', 1 Ἰουλίου 1862, σ. 314-321.

τρόπω άνευ ανάγκης κατεπειγούσης τὸ μεταθετὸν τῶν ἐπισκόπων ἐπιτρέπεται»⁵⁸, θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν περίπτωση τῆς, διὰ μεταθέσεως, ἐκλογῆς τοῦ ἐκάστοτε Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, φρονώντας ὅτι καὶ στὴν ἐν λόγῳ εἰδικὴ περίπτωση «ἰσχύουσι τὰ ἀνωτέρω ρηθέντα»⁵⁹.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ καθηγητὴς Κοντογόνης⁶⁰ ἀποφασίζει, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει σὲ εἰσαγωγικὸ σημείωμά του πρὶν ἀπὸ τὴν παράθεση τοῦ β' ἄρθρου τοῦ Καλογεῤᾶ, νὰ συμπεριλάβει τὰ δύο ἄρθρα τοῦ σπετσιώτη κληρικοῦ στὴν ἐκδο-

58. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἀντικανονικὸν τὸ μεταθετὸν τῶν ἐπισκόπων», σὺν *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ*, ἀριθ. 8, ἔτος ΣΤ', 1 Αὐγούστου 1862, σ. 370.

59. Ὁ.π., σ. 375. Ὁ Νικηφόρος Καλογεῤᾶς θὰ στηρίζει τὴν ἐν λόγῳ θέση του στὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ ἐκλογὴ τοῦ Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀποτελεῖ γεγονός πού ἀφορᾷ ἅπασαν τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν, διὸ καὶ ἀπαιτεῖται ἡ ἀναζήτησις τοῦ πλέον ἱκανοῦ πρὸς τοῦτο ἀπὸ τὸ σύνολον τοῦ κλήρου τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ἀποφευγομένης τῆς πρακτικῆς τῆς μεταθέσεως κάποιου ἐκ τῶν ἤδη διαβιούντων ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐπισκόπων: «Ἐξέλιπον ἄρα γε ἐκ τῶν τάξεων τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ κλήρου ἄνδρες ἐπὶ παιδείᾳ καὶ ἀρετῇ διαλάμποντες, καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡ Κυβέρνησις, προκειμένης ἀνάγκης περὶ τοῦ τῆς Ἀττικῆς ἐπισκόπου, καταφεύγει εἰς τὸ ἀντικανονικὸν καὶ σκανδαλώδες τῶν μεταθέσεων;». Ὁ.π., σ. 377.

60. Ὁ Κωνσταντῖνος Κοντογόνης, ἓνας ἐκ τῶν τριῶν πρώτων πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν πού στελέχωσαν τὴν ἀρτισύστατη Θεολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1837, ἐδίδαξε τὰ θρησκευτικὰ μαθήματα ταυτοχρόνως στὴ Ριζάρειο Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή, τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ σὲ δημόσιες σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ συγγραφικὴ του δράσις περιορίσθη στὴν παρασκευὴ ἐγχειριδίων περὶ τῶν διδασκομένων μαθημάτων του. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χρ., *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ 1900 ἐπετείῳ...*, σ. 174. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1857-1871 εἶχε τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ πρώτου ἐν Ἑλλάδι ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ «*Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ*», δημοσιεύοντας σὲ αὐτὸ διάφορα ἐπιστημονικὰ ἄρθρα. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ Β., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπὸ ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, ἐκδ. Ἀστὴρ, Ἀθήνα 1948, σ. 712. Κατὰ τὸν Φιλάρετο Βαφειδῆ, ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος καθηγητὴς διεκρίθη γιὰ τὴ φιλοπονία του, τὴν εὐσέβειά του καὶ τὴν ἀφοσίωσή του πρὸς τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ τὴ φρόνησι πού ἐπέδειξε στὴν προσπάθεια πού κατέβαλε γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν θετικῶν στοιχείων τῆς νεώτερης γερμανόφωνης θεολογικῆς ἐπιστήμης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. ΒΑΦΕΙΔΟΥ Φ., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τ. Γ' (μέρος β'), Ἀλεξάνδρεια 1928, σ. 549. Ὁ δὲ Ἀναστάσιος Διομήδης-Κυριακὸς φρονοῦσε ὅτι ὁ Κοντογόνης «μετ' ἀκαμάτου ζήλου εἰργάσθη ὅσον οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων θεολόγων πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου καὶ ἐξάπλωσιν τῆς θεολογικῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι· δόκιμος ὢν φιλόλογος, ἐδημιούργησε τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν θεολογικὴν γλῶσσαν». ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ Α., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων)*, τ. Β', ἐκδ. Χ.Ν. Φιλαδελφείως, Ἀθήνα 1881, σ. 365. Ὁ Κοντογόνης, μεταξὺ ἄλλων, συνέγραψε καὶ ἐξεφώνησε τοὺς ἐπικηδεῖους λόγους τῶν Γ. Κουντουριώτου («*Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν*», 14 Μαρτίου 1858, ἀρ. 250, ἔτος ΣΤ', σ. 404) καὶ Θεοκλήτου Φαρμακίδη («*Ἀθηνᾶ*», 28 Ἀπριλίου 1860, ἀρ. 2870, ἔτος ΚΘ', σ. 2-3). Συνέγραψε, ἐπίσης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων* (1876), *Ἐπιτομὴ Ἑλληνικῆς Μυθολογίας, ἐκ διαφόρων συγγραφεῶν ἐρασιθεῖσα* (1840), *Φιλο-*

τική ύλη του έν λόγω έκκλησιαστικού περιοδικού συγγράμματος πού ο ίδιος εξέδιδε αποτελεί ίκανή ένδειξη περι τής προσωπικής άπόψεώς του ύπερ του άμεταθέτου τών επισκόπων. Η παρατήρηση αυτή έξηγγει έπαρκώς την αντίστοιχη τοποθέτηση του Ζαννουβίου περι του θέματος, δεδομένης τής στενής προσωπικής σχέσης πού είχε άναπτυχθει μεταξυ τών δύο άνδρων κατά τη διάρκεια τών φοιτητικών έτών του κρητικού κληρικού στη Θεολογική Σχολή Άθηνών, ως και κατά τη διάρκεια τής έξασκήσεως τών έφημεριακών του καθηκόντων στον ί. ναό τών Άγίων Θεοδώρων⁶¹.

Ο Ζαννούβιος, μένοντας πιστός μέχρι κεραιάς στο πνεύμα και τó γράμμα τών όσων εξέθεσε άνωτέρω, θα επανέλθει, ως ήδη έλέχθη, άρθρογραφώντας στην έφημερίδα «Τό Μέλλον τής Άνατολής» (15η Σεπτεμβρίου 1862). Για μία άκόμη φορά ο Νίκανδρος, όπως άλλωστε έπραξε και στο προηγούμενο σχετικό άρθρο του στην έφημερίδα «Έλπις», θα έπιλέξει να άρθρογραφήσει χωρίς να άποκαλύψει την ταυτότητά του, χρησιμοποιώντας έν προκειμένω τά αρχικά γράμματα «Κ. Β.». Βεβαίως, τó ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στο σύνολο σχεδόν τών άρθρων πού άφορούσαν στο ζήτημα του μεταθετού τών επισκόπων. Τούτο, προφανώς, όφείλεται στην ευαισθησία του έν λόγω θέματος και τη λεπτότητα τών χειρισμών πού άπαιτούνταν, ώστε να μην προκληθούν όξυτάτες θρησκευτικές έξάρσεις και άντεγκλήσεις πού θα έπηρέαζαν την κοινωνική γαλήνη. Δέν άποκλείεται, άλλωστε, τó σύνολο τών άρθρογραφησάντων επί του θέματος κατά την ύπό έξέτασιν περίοδον να έφεραν τó κληρικό σχήμα, όπερ έκανε έξ ανάγκης πλέον δυσχερή τη θέση των σε περίπτωση πού άποκαλυπτόταν ή ταυτότητά των.

Τούτη τη φορά ο άρθρογράφος θα στρέψει τά πυρά του κατά του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου του 1850, θεωρώντας τον ως τη βασική αίτία και ρίζα του προβλήματος: «Η έκκλησία λοιπόν τής έλευθέρας Έλλάδος τη 23η Ίου-

λογική και κριτική ιστορία τών άπό τής Α΄ μέχρι τής Η΄ έκατονταετηρίδος άμμιασάντων άγίων τής Έκκλησίας Πατέρων, και τών συγγραμμάτων αυτών (1851-1853) και Έγχειρίδιον έβραϊκής άρχαιολογίας (1844). Πλήρης κατάλογος τών συγγραφικών έργων του καθηγητή Κοντογόνη στην ιστοσελίδα <<http://openarchives.gr/contributor/71632>>, πρόσβαση 15 Ίανουαρίου, 2011. Πρβλ. τó σχετικό λήμμα στην Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια, τ. ΙΔ΄, έκδ. Πυρός, Άθήνα 1930, σ. 834. Διετέλεσε για δύο φορές βασιλικός Έπίτροπος τής Ι.Σ.Ε.Ε. μεταξυ τών έτών 1873-1875 και 1878. ΣΤΡΑΓΚΑ Θ. (Άρχιμ.), Έκκλησίας Έλλάδος Ίστορία εκ πηγών άψευδών..., σ. 616.

61. Περι τής στενής σχέσεως μεταξυ Κοντογόνη και Ζαννουβίου βλ. ΜΕΙΜΑΡΗ Θ., Έθνικός προσδιορισμός και αίτούμενα στο Έλλαδικό Κράτος..., σ. 31-32, 42-58, 172, 353-354, 383-384, 402-403.

λιου Β. Διακηρύξει ανεξάρτητος ἐκηρύχθη καὶ ἀνωτάτη αὐτῆς ἀρχὴ Σύνοδος διαρκῆς ἐθεοπίσθη εἶναι· τῷ δὲ πολιτεύματι τοῦ ἀποστολικοῦ αἰῶνος πολιτεύεσθαι ἐτάχθη, ἀπλῶς ἐπισκόπων τῶν ποιμένων αὐτῆς κληθέντων (Β.Δ. 21 Νοεμβρ. ἀ.ἔ.). Ἡ δὲ Ἱερά Σύνοδος δι' ἐγκυκλίου αὐτῆς (7 Φεβρουαρ. 1834) τοὺς κενοὺς τίτλους θεοπρόβλητος, ὑπέριτος, ἔξαρχος, Αὐθέντης καὶ Δεσπότης μακρὰν τῆς τοῦ Χριστοῦ ποιμνῆς ὡς ἀλλοτρίους ἐξωβελίσαστο. Ἀλλὰ τῷ 1850 ἔτει τῇ παραδοχῇ τοῦ τόμου ἡ Ἱεραρχία πάλιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος εἰσηχθῆ· ἐν ᾧ, ἂν ὡς πρότερον οἱ ποιμένες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος τῷ θεοδότῳ ὀνόματι Ἐπίσκοποι ἀπλῶς ἐκαλοῦντο, Πρόεδρος δὲ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου εἰς τῶν πέντε Συνέδρων κατ' ἔτος ἐξελέγετο (Ἡ Σύνοδος σύγκειται ἀπὸ πέντε μέλη, ἐξ ὧν εἷς Πρόεδρος, Β' Διακηρ. Ἀρθ. γ' 23 Ἰουλίου 1833), οὐδεὶς ποτὲ τῶν ἐπισκόπων ἐζήτει μετάρθρῳ, οὐδὲ ἐν τῇ τοῦ Ἀττικῆς ἀποβίῳσει τοιαύτη ἐγένετο, ἀφ' οὗ πάντες ἰσόβαθοι, οἱ πάντες ἰσότημοι»⁶². Ἐπιχειρώντας ἐκ νέου μία ἱστορικὴ ἀναδρομὴ περὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας, θὰ τονίσει, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ὀλιγαρχικοῦ συστήματος καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ συστήματος τῆς ἱεραρχίας μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων «οὕτω τῇ κενοδοξίᾳ ἢ ἀδελφικῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ ταπεινοῦ Ἰησοῦ μετεβλήθη εἰς δεσποτισμόν»⁶³.

Ἐπαναλαμβάνοντας ὁ Ζαννούβιος τὰ ὅσα καὶ πρότερον ἐλέχθησαν στὸ προγενέστερο ἄρθρο του στὴν ἐφημερίδα «Ἐλπίς», θὰ ἐξειδικεύσει τὴν ἀποψή

62. Ἐφημ. «Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς», 15 Σεπτεμβρίου 1862, ἀριθ. 15, ἔτος Α', σ. 3. Τὴν ἔνστασή του γιὰ τὸν, προτεσταντικῆς προελεύσεως, θεσμόν τῆς Διαρκοῦς Συνόδου ἐξέφρασε ὁ Γεώργιος Μαυροκορδάτος τὸ 1852, θεωρώντας τὸν ἀσύμβατο μὲ τὴν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησιολογία περὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως. Ὡστόσο δικαιολογοῦσε τὴν ἀπόφασιν τῆς Ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου νὰ συναινέσει στὴν ἀπευθυνθεῖσαν πρὸς αὐτὴν σχετικὴν παράκλησιν τῆς ἐλληνικῆς Κυβερνήσεως θεσμοθετώντας «τὸν ἀντικανονικὸν τοῦτον διοικητικὸν ὄργανισμὸν, σκοπὸν προθεμένῃ ὅπως ἡ ἀπάντησις γένηται καὶ κατὰ τοῦτο σύμφωνος τῷ αἰτήματι», ἐπὶ τῷ τέλει τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς συγκαταβάσεως πρὸς τὴ βούλησιν τῆς ἐλληνικῆς Πολιτείας: «Ἡ γὰρ Ἁγία καὶ Μεγάλῃ Σύνοδος, τῇ ἀνάγκῃ μόνῃ εἵξασα, τῷ περὶ διαρκοῦς Συνόδου δυσαρέστως πάνυ ἐνέδωκε, καίπερ εἰδυῖα, ὅτι παρὰ κανόνα καὶ παρὰ τάξιν ἐστὶ τὸ γινόμενον». Ὁ Μαυροκορδάτος, ὡς ἀσφαλιστικὲς δικλείδες γιὰ τὴ διατήρησιν καὶ ἐφαρμογὴ τῆς κανονικῆς τάξεως ἐν προκειμένῳ, ἀναφέρει τὶς διατάξεις τοῦ Τόμου ποὺ ἀφοροῦσαν α) στὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὡς Μητροπολίτου καὶ μονίμου Προέδρου τῆς Διαρκοῦς Συνόδου, β) στὴν ἐπιφόρτισιν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν μὲ τὴν εὐθύνην τοῦ «ἐπιστελλεῖν τὰ ἀναγκαῖα συνοδικὰ γράμματα πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν καὶ τοὺς λοιποὺς Πατριάρχας» καὶ γ) στὸν τύπον τοῦ μνημοσύνου τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ τῶν λοιπῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ Γ., *Περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος...*, σ. 90-94.

63. Ἐφημ. «Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς», 15 Σεπτεμβρίου 1862, ὅ.π. Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἀποψέων του, ὁ Νίκανδρος ἀδυνατοῦσε νὰ κατανοήσῃ τὸν λειτουργικὸν ρόλον τοῦ ἱεραρχικοῦ διοι-

του, έπισημαίνοντας τόν άρνητικό ρόλο τής έπανεισαγωγής του ίεραρχικού συστήματος στην έκκλησιαστική ζωή με την άποδοχή του Τόμου. Σε ύποσημείωση⁶⁴, μάλιστα, έπί του άρθρου του στην έφημερίδα «Τò Μέλλον τής Άνατολής» θά δώσει την πληροφορία ότι την ίδια ήμέρα, 15η Σεπτεμβρίου, έδημοσιεύθη στην έφημερίδα «Ό Τηλέγραφος τών Άθηνών» νέο άρθρο του έπισκόπου Θήρας Ζαχαρίου Μαθα⁶⁵, με τò όποιο και ό ειρημένος έπίσκοπος έμφανίζεται, κατ' αυτόν, νά προσχωρεί πρòς τά όσα ό κρητικός κληρικός φρονούσε έν προκειμένω. Στο πλαίσιο αυτό, ό Νικάνδρος θά θεωρήσει τόν έαυτό του δικαιωμένο, καθώς, όπως θά τονίσει, «οὐχ ήττον ή άλήθεια έθριάμβευσε. Ό Σύνοδος τή έπιμόνω θελήσει του τότε Όπουργού τών έκκλησιαστικών Δημητρίου Χατζήσκου έκήρυξε έν έπισήμως τò άμετάθετο τών έπισκόπων' άλλ' έν όσω ό Τόμος ύφίσταται, ή γνώμη τής Συνόδου έστιν έπισφαλής»⁶⁶.

Ό τελευταία άναφορά του Νικάνδρου Ζαννουβίου έν προκειμένω σχετίζεται με τή ρύθμιση του ύπό έξέταση ζητήματος πού, κατόπιν σχετικής συνοδικής άποφάσεως την 25ην Όκτωβρίου 1862⁶⁷, προέβλεπε την άπαγόρευση του μεταθετου τών έπισκόπων, παρεκτός διά την περίπτωση τής πληρώσεως του Μητροπολιτικού θρόνου τών Άθηνών, «ότε μόνον δέν θεωρεί έπιζήμιον εις την Έκκλησίαν τò νά λαμβάνηται έκ τής χορείας τών Έπισκόπων ό καταλληλότερος»⁶⁸.

κληρικού συστήματος στη διατήρηση τής έκκλησιαστικής ενότητας και τάξεως, καθώς «ή Έκκλησία έχοντας και όρατò χαρακτήρα έχει ανάγκη ειδικού διοικητικού συστήματος, τò όποιο νά φροντίζει για την έκκλησιαστική τάξη. Την ανάγκη αυτή έξυπηρετεί ή Ίεραρχία, ή όποία έχει θεία σύσταση και άνάγεται στον Κύριο και στους Άποστόλους. Ό Ίεραρχία δέν είναι τίποτε άλλο, παρò τò σύνολο τών έπισκόπων, πού αντιπροσωπεύουν τοπικές Έκκλησίες, οι όποίες συγκροτούν την καθολική Έκκλησία του Χριστού. Ό Ίεραρχία αυτή άποτελεί τò άνώτατο όργανο τής πνευματικής και διοικητικής έξουσίας στην Έκκλησία». ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Α., *Έξηγήσεις και παρεξηγήσεις στο χώρο τής Θεολογίας (Συμβολική με στοιχεία Άπολογητικής)*, έκδ. β', Άθήνα 1992, σ. 151. Ό έν γένει μομφή του Ζαννουβίου έναντι του ίεραρχικού συστήματος παραγνώριζε τόν ως άνω συνεκτικό χαρακτήρα, αντιπροβάλλοντας, ως διοικητικό σύστημα σχέσεων, ένα άκρως διασπαστικό και άσυνάρτητο μοντέλο, τò όποιο συνίστατο στην ύπαρξη μεμονωμένων και ανεξάρτητων μεταξύ τους τοπικών Έκκλησιών.

64. ΖΑΝΝΟΥΒΙΟΥ Ν., *Τά καθ' έαυτόν...*, σ. 69.

65. Τò έν λόγω άρθρο, παρò τή σχετική έρευνα, δέν κατέστη δυνατόν νά εύρεθεί. Σε κάθε περίπτωση, αν άληθεύουν οι ισχυρισμοί του Νικάνδρου, πρόκειται για μία άξιωμαμόνευτη άλλαγή στάσης του έπισκόπου Θήρας έπί του θέματος.

66. Ό.π.

67. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡ., *Όστορία τής Έκκλησίας...*, σ. 435.

68. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Έκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Άθήνα 1898, σ. 148-149.